

'בתי – אש, אש'

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

תמי רזי

שרה בת 15, ילידת תימן. נערה יפה מאד ובעלת מזג רותח, שתי תכונות אלה מסוגלות להפך למקור הכשלון, כשאין לבעלן אחיזה רוחנית או מוסרית. המשפחה בת 5 נפשות גרה בחדר אחד קטנטן. הנערה אינה יודעת קרוא וכתב, לעבוד אינה רוצה. אביה סבל, משתכר בקשי כדי כלכלת משפחתו. שרה כל היום מסתובבת בחוץ ונראית תמיד בחברת בחורים. האם עצבנית מאד, הסטרית. היחסים בין האם ובין שרה נוראים. קונפליקט בלתי פוסק ביניהן. האם חושדת, שהנערה מתחילה ללכת בדרכים רעות. אינטנסיביות היחסים ביניהן, מראים סימני נשיכה בידי האם והנערה. האם צועקת, שאינה רוצה בבת זונה, והיא תאבד עצמה לדעת, אם יודע לה, שהנערה אבדה את בתוליה, וכמו"כ היא תמיד צועקת: "בתי – אש, אש", ומבקשת להצילה מצפרני הזנות.¹

את התיאור המפורט הזה כתב במרס 1938 אליעזר פרלסון, ראש המחלקה לבריאות ועזרה סוציאלית של עיריית תל אביב, בדוח שהגיש לחברי המועצה העירונית בנוגע למצבן של נערות עזובות בתל אביב. אל הדוח, שבו כמה עמודים ובהם תיאור של נערות עזובות שעמן נפגש, הוסיף המחבר מכתב שבו הדגיש כי 'כל המקרים האלה טיפוסיים בשביל נערות רבות בת"א'.²

ואכן, בתיאוריו הססגוניים והפרטניים הצליח פרלסון לברוא דמויות ייחודיות שלכל אחת מהן סיפור חיים מפותל וכואב משלה, ובה בעת להעמיד מעין דיוקן קבוצתי של

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שניתנה בכנס 'אם פרטית, אם לאומית: אימהות בתקופת היישוב' לזכרה של פרופ' דפנה יזרעאלי ז"ל, שנערך באוניברסיטת בר-אילן ב-28 בפברואר 2007. אני מודה לקוראים האנונימיים של המאמר על הערותיהם המועילות.

1 'דוח על נערות עזובות', אליעזר פרלסון, ראש המחלקה לבריאות ועזרה סוציאלית, עיריית תל-אביב, אל חברי מועצת עיריית תל-אביב, 31.3.1938, ארכיון עיריית תל אביב [להלן: אעת"א], 4-2154.

2 שם.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

הנערה העזובה. מדיוקן זה מצטיירת נערה נבערת בשנות העשרה לחייה, על פי רוב ילידת ארצות האסלאם, שחיה בתנאים של מחסור ודלות קשים, בת לאב פועל שחור, רוכל או מובטל, ואם שמצויה בסכסוך מתמיד עם בתה הסוררת, שנוהגת להסתובב בחוצות ולהתרועע עם בחורים זרים במקום לסייע בפרנסת המשפחה. מן התיאורים שבים ועולים יחסים רוויי יצרים ומדון בין האימהות לבנותיהן, שבמסגרתם האימהות מנסות להגן על תומתן המינית של הבנות, ואילו הנערות מתעקשות ליהנות מן החירות שהקנו להן חיי הכרך ומסרבות להיכבל לנורמות התנהגות מסורתיות.

את הדיוקן הקיבוצי הזה בראו מוסדות הרווחה, דוגמת אותו פקיד בכיר ונמרץ שטרח ויצא אל 'השטח' כדי להביא דיווח אמין ואותנטי על מציאות החיים של הנערות העזובות ומשפחותיהן. התמונה המצטיירת מסיפוריו – תמונה שעולה גם ממקורות רבים אחרים של הגורמים שהיו מעורבים בטיפול בנערות בתקופה זו – משקפת לכן בראש ובראשונה את תפיסת העולם של יוצריה. הללו התבוננו בנערות ובמשפחותיהן במבט שעירב חמלה והתנשאות, רתיעה עמוקה ורצון עז להושיען; תיאוריהם נעים לסירוגין בין ביקורת מחמירה על ההורים ועל בנותיהם ובין הזדהות עם מצוקת ההורים, ובפרט האימהות, שלא הצליחו להשתלט על בנותיהן ולהגן עליהן מהתנהגות שנתפסה כמופקרת. היעדר ההבחנה בין קשרים רומנטיים או מיניים של הנערות עם גברים ובין עיסוק בזנות, כמו שעולה בבירור מדבריה של האם שהובאו למעלה, משותף לאימהות ולגורמים המטפלים כאחד. עם זאת, לפרקים מופיעה בין השיטין גם נימה של אמפתיה כלפי הבנות, והן מתוארות כמי שסובלות מהזנחה הורית או לחלופין מיחס מחמיר עד כדי התאכזרות.

בהיעדר מקורות שמציגים את נקודת המבט של הנערות והאימהות עצמן, בלא תיוכם של הגורמים המטפלים, יש בתיאורים אלה כדי ללמד ולו בעקיפין על מציאות החיים של נערות עניות שטופלו בידי גורמי רווחה בתל אביב של שנות השלושים והארבעים, וכן על עולמן של האימהות לנערות אלה ועל יחסיהן המורכבים עם בנותיהן. מאמר זה יבחן את השיח הטיפולי על נערות עזובות ככלל, ואת השיח על יחסיהן עם אמותיהן בפרט. בחינה זו תאפשר להאיר את שוליה של החברה העירונית, שנותרה שולית גם במחקר ההיסטורי של תולדות היישוב.³ ההתבוננות בשולי החברה ככלל ובנשים שבה בפרט מאפשרת לחשוף את הממד של השוליות הכפולה של הנשים – תולדה של דיכוי מגדרי ומיני שרווח בחברה היישובית – אך גם את תרומתן של הנשים הבוגרות עצמן לדיכוי זה. בשל העובדה שרבות מאימהות ונערות אלה היו יוצאות ארצות האסלאם והגורמים המטפלים היו רובם ככולם יוצאי אירופה, הדיון מאפשר גם לחשוף מאפיינים אתניים של

3 ספרה של דבורה ברנשטיין על נשים בשוליים בתל אביב בתקופת המנדט הוא תרומה חדשה ורבת ערך לדיון בשוליים החברתיים בתקופה זו בהקשר המגדרי. ראו דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית, תל אביב 2008. לדיון ביקורתי בהיסטוריוגרפיה של היישוב והציונות ולהתעלמות מן החוגים העירוניים ככלל ומן השוליים החברתיים בפרט, ראו למשל דבורה ברנשטיין, 'מה שלא רואים משם לא רואים מכאן': היבטים ותובנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (1999), עמ' 23-50.

החברה העירונית, שלא זכו כמעט להארה מחקרית.⁴ לטענת המאמר, המבט אל השוליים מאפשר לזרות אור על החברה היישובית בכללותה ולהעמיק את ההבנה של היבטים מרכזיים הקשורים בתהליכי היצירה והגיבוש של חברה חדשה זו.

המאמר יבחן מסמכים של גורמי הרווחה והחוק שהיו מעורבים בטיפול בנערות עזובות בתקופת המנדט. בראש ובראשונה מדובר במסמכים של המחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב (שעד 1939 נקראה 'המחלקה לטיפול בילד'), אך גם במסמכים של ארגוני הנשים, שנשאו בעיקר הנטל של העבודה הסוציאלית ביישוב, וכן במסמכים של הוועד הלאומי וממשלת המנדט. המסמכים כוללים פרוטוקולים של ישיבות, תכתובות, דוחות וטפסים שעניינם טיפול בנערות עזובות בתל אביב. בשל מיעוט המחקר בנושא זה, יתייחס המאמר גם לנערות עזובות ועברייניות בהקשרים היסטוריים אחרים – בעיקר באנגליה הוויקטוריאנית ובארצות הברית בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים. הממד ההשוואתי גם חושף את ההקשרים ההיסטוריים שבהם נוצרה התביעה לפיקוח חברתי על נשים צעירות בידי אמותיהן במרחב הפרטי, ובידי נציגי הרווחה והחוק במרחב הציבורי. תחילה אציג את הרקע הכללי של צמיחת הבעיה של הנערות העזובות בתל אביב של שנות השלושים והארבעים, לאחר מכן אדון במערכות היחסים בין הנערות למשפחותיהן בכלל ובין ובין אמותיהן בפרט ומכאן בעולמותיהן של הנערות והאימהות הנחשפים באמצעותן, ולבסוף אדון במשמעויות החברתיות והתרבותיות הכוללות של סוגיה זו בהקשר של החברה העירונית בתקופה זו.

עזובה מינית': לידתה של בעיה חברתית

בעיית הנוער העזוב החלה להעסיק את הציבור ביישוב ואת ההנהגה באופן אינטנסיבי במחצית הראשונה של שנות השלושים. אמנם כבר בשלהי שנות העשרה ובשנות העשרים דווח על ילדים יתומים ומוזנחים שמתגוללים ברחובות הערים, בעיקר בירושלים ובריכוזים אחרים של היישוב הישן, וגורמים פרטיים כגון 'ועד היתומים' בראשותו של הפסיכואנליטיקאי דייוויד אידר ואגודות נשים החלו לפעול למען ילדים אלה;⁵ ואולם בשנים 1932-1935 רבו הדיווחים בעיתונות היומית, לצד תכתובות ודיונים רבים במוסדות היישוב המקומיים והלאומיים ואף בקרב פקידי הממשל, בנוגע

4 לאמתו של דבר עד לאחרונה מיעטה ההיסטוריוגרפיה של היישוב לעסוק ביחסים בין-עדתיים ובתפיסות עדתיות ככלל, ולא רק בהקשר של החברה העירונית. לדיון היסטוריוגרפי בסוגיה זו ראו למשל תמי רוז, 'ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, תל אביב 2009, עמ' 303-309.

5 על פעילותו של 'ועד היתומים' ראו אניטה וינר, מחוץ למשפחה: השמת ילדים בארץ-ישראל בתקופת המנדט, תל אביב תשמ"ד, עמ' 13-32. על פעילותן של אגודות הנשים והסתדרות נשים עבריות למען ילדים יתומים ומוזנחים ראו אסתר זמורה, נשים עבריות ציוניות, תל אביב תשס"ב, עמ' 34-45, 90-109.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

להתפשטות 'נגע העזיבות'⁶ בקרב ילדים ובני נוער. באותן שנים גם הוכתרו תל אביב ושכונותיה הדרומיות כבעלות המספר הרב ביותר של ילדים עזובים ביישוב כולו, ובעיר העברית הראשונה דבק כתם העבריינות והפשע, שנכרכו יחדיו עם בעיית הנוער העזוב.⁷ הדיווחים על מאות ואף אלפי הילדים העזובים, המשוטטים בלויי סחבות בחוצות תל אביב, תרים אחר פרנסה מזדמנת, מתגודדים בחבורות מאיימות, מציקים לעוברים ושבים או בוזזים דוכנים בשוק – אלה הלכו ותכפו ככל שזרם העולים שהגיע אל העיר גבר ואוכלוסיית תל אביב המשיכה לצמוח בקצב ובשיעור חסרי תקדים: בשנים 1933-1936, שנות השיא של העלייה החמישית, שילשה העיר את אוכלוסייתה, ובשנת 1937 מנתה יחד עם שכונותיה היהודיות של יפו כ-156 אלף נפש, יותר משליש מכלל התושבים היהודים בפלשתינה באותה עת.⁸ ריבוי הילדים העניים והמוזנחים בתל אביב נתפס כתולדה בלתי נמנעת של היקף העלייה ושל הקושי לקלוט את רבבות התושבים החדשים, אך גם של מאפייני העולים שהתיישבו בעיר, שרבים מהם הגיעו עם משפחות גדולות ולא הצליחו לפרנס את ילדיהם.⁹ עם זה, אף שרוב התושבים החדשים הגיעו מאירופה, והתושבים יוצאי ארצות האסלאם, ותיקים ועולים חדשים, היו פחות מחמישית מתושבי העיר (כולל שכונותיה הדרומיות), עם הזמן ראו מוסדות הרווחה בבעיית העזיבות בעיה שמאפיינת בעיקר ילדים ממוצא מזרחי, נקודה שעוד אשוב אליה בהרחבה בהמשך הדברים.¹⁰

- 6 ביטוי זה היה אחד הביטויים הנפוצים לתיאור התפשטותה של תופעת הילדים העזובים, והוא מעיד על ההתייחסות הרווחת אליה במונחים של מחלה, שלא לומר מגפה. ראו למשל דוד רייפן, המטפל בילדי רחוב, אל הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, 11.2.1940, אעת"א, 4-1426.
- 7 לדיווחים בעיתונות ראו למשל הארץ, 26.1.1933, עמ' 3; דבר, 7.11.1934, עמ' 1; לתכתובות של הוועד הלאומי ועיריית תל אביב ראו למשל שושנה פרסיץ, ראש המחלקה לטיפול בילד והמחלקה לחינוך ותרבות של עיריית תל אביב, אל הנרייטה סאלד, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, 31.1.1935, אעת"א, 4-1770; לתכתובות של עיריית תל אביב עם ממשלת המנדט ראו למשל שושנה פרסיץ, ראש המחלקה לחינוך ותרבות והמחלקה לטיפול בילד, אל ק' (שמו הפרטי לא ידוע) ריינולדס, קצין המבחן הממשלתי, 12.9.1934, אעת"א, 4-2116.
- 8 יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909-1936), תל אביב 2001, עמ' 92-94.
- 9 ראו למשל מכתב מארגון אימהות עובדות, הסתדרות כללית של העובדים העברים בא"י, אל המחלקה לטיפול בילד, 11.2.1936, אעת"א, 4-1768; פרוטוקול של ישיבה בנוגע לשאלת הטיפול הסוציאלי בעולה, בהשתתפות המחלקה לעזרה סוציאלית של הוועד הלאומי ונציגי הקהילות הגדולות בארץ, מועצות מקומיות ומנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, 14.7.1935, אעת"א, 4-1423.
- 10 לנתונים על היקף העלייה מארצות האסלאם ועל ההרכב העדתי של האוכלוסייה בתל אביב בשנות השלושים והארבעים ראו משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1930-1918)', בתוך: משה ליסק, אניטא שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ב: תקופת המנדט הבריטי, ירושלים 2001, עמ' 191-192; גדעון ביגר, 'הגיאוגרפיה של הבחירות לעיריית תל-אביב בתקופת המנדט', תל-אביב: יפו והמטרופולין (מרחבים), 4), תל אביב 1991, עמ' 97-98.

הילדים שהוגדרו 'עזובים' השתייכו רובם ככולם למשפחות קשות יום, שבהן ההורים פנו אל גורמי הרווחה העירוניים בראש ובראשונה משום שלא הצליחו לכלכל את ילדיהם ולטפל בהם, אם משום שהיו מובטלים ואם משום ששכרם לא הספיק לפרנסת המשפחה. האבות שעבדו התפרנסו בדרך כלל בדוחק מעבודות מזדמנות כגון רוכלות או סבלות, ואילו האימהות, שיכלו למצוא פרנסה רק אם סודרו ילדיהן במוסדות חינוך או במסגרות מיוחדות, עבדו בדרך כלל בעבודות ניקיון, כביסה, בישול ותפירה, ששכר זעום בצדן. במקרים רבים נאלצו הילדים לסייע בפרנסת המשפחה בעבודות רוכלות או שירותים.¹¹ תכופות נפגעו כושר הפרנסה של ההורים ויכולתם לטפל בילדיהם בשל מחלות כרוניות או נכויות, אך גם בשל התמוטטויות עצבים ומחלות נפש שהתפרצו ככל הנראה גם בשל קשיי ההגירה והקיום.¹² עוד תופעה נפוצה שהשפיעה על יכולת התפקוד של ההורים הייתה התפרקות המשפחה בשל מוות של אחד ההורים, גירושים או לעתים קרובות נטישה של אבי המשפחה.¹³

ריבוי המשפחות שנוקקו לעזרה סוציאלית בתל אביב למן ראשית שנות השלושים בכלל והדיווחים התכופים על העלייה במספר הילדים העזובים ברחובות בפרט הביאו לידי מיסודה של העבודה הסוציאלית בעיר, שעד אותה עת נמצאה בעיקר בתחום אחריותם של ארגוני הנשים, ובראשם 'הסתדרות נשים עבריות', וכן בידי מוסדות סעד דתיים ופרטיים.¹⁴ הקמתה של המחלקה לטיפול בילד בעיריית תל אביב בשנת 1933, שלאמתו של דבר שימשה כמחלקת רווחה כללית וטיפול גם במשפחות, העידה על תהליכי ההתמקצעות והמיסוד של שדה העבודה הסוציאלית בתל אביב בפרט וביישוב

11 ראו למשל 'טיפול בילד', ידיעות עיריית תל-אביב, 7-9 (יוני-אוגוסט 1935); תזכיר על מצב העולים בתל-אביב יפו, 1935, אעת"א, 4-1423; דוד אידלסון, המפקח הפדגוגי על מוסדות המחלקה לטיפול בילד, אל הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, 23.11.1938, אעת"א, 4-1769; בת שבע מרגלית-שטרן, "חברות למופת": יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1920-1945), קתדרה, 118 (תשס"ו), עמ' 115-144.

12 ראו למשל דוח של המחלקה לעזרה סוציאלית, אוגוסט 1940, אעת"א, 4-1426; 'רשימה של ילדים שנתקבלו לבתי-הספר ממשפחות העומדות בטפולנו', בצירוף מכתב מאת הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל מר יצחק אלטרמן, מנהל מחלקת החינוך, 1.12.1937, אעת"א, 4-1771.

13 ראו למשל 'דוח על עניני אשות', רבקה אהרונסון, המחלקה לטיפול בילד, 23.5.1939, אעת"א, 1172-4. ראו גם ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 106-115.

14 אמנם בהתאם לפקודת ממשלת המנדט, שקבעה כי הסעד והעזרה הסוציאלית הם בתחום סמכותם הבלעדית של ועדי הקהילה, פעלה מחלקה סוציאלית בוועד הקהילה העברית ביפו, וזו הייתה אמורה לטפל בכלל התושבים היהודים, גם בתל אביב. ואולם בכל שנות פעילותה, עד איחודה עם המחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב ב-1939, לא הצליחה מחלקה זו לתת מענה למצוקות התושבים בתל אביב וביפו, ולכן ארגוני הנשים, ומאוחר יותר גם המחלקה לטיפול בילד בעירייה, הם שנשארו בעיקר הנטל. ראו למשל דוד-צבי פנקס, חבר מועצת עיריית תל-אביב, אל מאיר דיונגוף, יו"ר עיריית תל-אביב, 1.11.1932, אעת"א, 4-1422; 'תזכיר של המחלקה לטיפול בילד של עיריית ת"א לועדה המשותפת לסדור עבודה סוציאלית בת"א', 5.6.1934, אעת"א, 4-1423.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

בכלל.¹⁵ על אף מיעוטם של מקורות התקציב החיצוניים והיעדרן של מסגרות חקיקה ואכיפה מדינתיות, פעלה בתל אביב בשנות השלושים והארבעים תשתית רווחה נרחבת מאוד, שכללה תחנות לטיפול באימהות ובתינוקות, הפעלת עשרות רבות של מסגרות לילדים במצוקה, מתן הלוואות למשפחות, סיוע במציאת עבודה ומתן שירותים רפואיים חינם למשפחות נזקקות, וכן ייעוץ והדרכה להורים בידי עובדות סוציאליות או מתנדבות בארגוני הנשים. מלבד אלה פעלו בעיר עשרות התאחדויות עולים וגופי סעד דתיים ופרטיים, וגם הם העניקו סיוע נרחב לנזקקים.¹⁶ כך למשל בשלוש השנים הראשונות של פעילות המחלקה הסוציאלית טופלו 3,334 משפחות ובהן 9,639 ילדים, שיחד היו יותר מעשרה אחוזים מכלל התושבים בעיר באותן שנים.¹⁷

למן ראשיתה של 'בעיית הילדים העזובים בתל אביב', נוצרה הבחנה מגדרית ברורה בדרכי האבחון של הבעיה, בזיהוי מקורותיה ובאופני הטיפול בה. כל הגורמים שהיו מעורבים בטיפול – עובדות סוציאליות, מטפלים בילדי רחוב, אנשי בריאות הנפש, מתנדבות בארגוני הנשים וקציני מבחן – הקפידו להתייחס אל תופעת הנערות העזובות כאל בעיה מובחנת שמחייבת שיטות טיפול ייחודיות. אף שבעיית בני הנוער העזובים נידונה בעיקר בהקשר של שוטטות פורקת עול של חברות נערים, המידרדרת לעתים למעשי פשיעה כגון גנבה, פגיעה ברכוש או משחקי הימורים, בעיית הנערות העזובות הוגדרה בעיקרה במונחים של 'עזיבה מינית'. מינוח זה התייחס אל דרכי ההתנהגות של הנערות, שלכולן הייתה משותפת התנהגות מינית 'לא הולמת' שמעידה על 'ציאתן לתרבות רעה'. הביטוי 'ציאה לתרבות רעה', שבחברות יהודיות דתיות ומסורתיות היה שגור לתיאור התרחקות מאורחות החיים הדתיים או מהאמונה באל, כלל התייחסות מפורשת אל הפקרות מינית כשהיה מדובר בנשים ש'סרחו'.¹⁸ בדומה, השימוש הרווח שעשו בביטוי זה גורמי הרווחה בתל אביב לתיאור התנהגותן הקלוקלת של נערות עזובות כלל מגוון של מעשים שנתפסו כעדות להפקרות מינית – החל בבילויים ובקיום קשרים רומנטיים או מיניים עם בני המין השני, עבור בעבודה במלצרות או בריקוד בבתי קפה שנתפסו מפוקפקים וכלה בעיסוק מפורש בזנות.

15 על תהליכים אלה ביישוב בשנות השלושים ראו טובה גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ב.

16 על פעילות הרווחה הענפה בתל אביב ראו למשל רוזי, ילדי ההפקר (לעיל הערה 4), עמ' 131-153.

17 'עזרה סוציאלית. המחלקה לטיפול בילד', ידיעות עיריית תל-אביב: ספר השנה לשנת תרצ"ח, 1937-1938, עמ' 58. יש לקחת בחשבון שהאחוז שטופל היה אף גבוה יותר בשל פנייתם של תושבים למסגרות הנוספות שצוינו לעיל.

18 ראו למשל נורית בארי, יצא לתרבות רעה, תל אביב 2007. על ההתייחסות בשפה העברית לציאתן של נשים מן המרחב הפרטי כאל 'ציאה לתרבות רעה' שמשמעותה הפקרות מינית, אפשר ללמוד מן השימוש הכפול במינוח 'יצאנית': 'אשה המרבה לצאת מביתה' ו'כינוי לזונה המחפשת את לקוחותיה על ידי שוטטות ברחובות'. ראו מילון אבן שושן, ערך 'צאן' ו'צאנית', 1998, עמ' 1205. ראו גם את פירוש רש"י לבראשית א: כח: 'שהזכר כובש את הנקבה שלא תהא יצאנית'.

כך למשל פירטה מנהלת המחלקה לטיפול בילד בשלהי 1937 את הסיבות שבגינן היא ממליצה לשלוח נערות שנמצאו בטיפול סוציאלי אל פנימיות כגון משק הפועלות העירוני או מוסדות סגורים לנערות מחוץ לעיר: 'הילדה מסתובבת ברחובות עד שעה מאוחרת בלילה, בחברה בלתי רצויה. יש סכנה שתצא לתרבות רעה'. ובנוגע לנערה אחרת העירה כי 'יש סכנה שתצא לתרבות רעה. התנהגותה המוסרית גרועה. הכרחי להרחיקה מהעיר'.¹⁹ נערה אחרת תוארה כמי ש'מסתובבת בבתי קפה ביפו וסוחבת לשם ילדות אחרות'.²⁰ משום שבעיית העזיבות של בנות הוגדרה במונחים של הפקרות מינית, התמקדו הגורמים המטפלים בנערות בשנות העשרה שלהן, שנות הבשלות המינית, שנתפסו כמועדות לפורענות באופן מיוחד. ובשל תפיסתם זו את גיל ההתבגרות, קינן בלב הגורמים המטפלים החשש התמידי מפני ממדיה הנרחבים של תופעת העזיבות בקרבן. 'אנו סבורים, שמספר הילדות בגיל 13-16 אשר נמצאות במצב עזיבה מינית גדול מהמספר שהיה בטפולנו',²¹ העריכו בדאגה המשתתפים בישיבה שהוקדשה לבעיית הנערה העזובה.

החרדה לנוכח היקפה של בעיית העזיבות בקרב נערות הובילה את הגורמים המעורבים בטיפול בהן לפעול במשנה מרץ למען מיגורה של הסכנה. כמו שהעידה מנהלת המחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב בדוח שסיכם את העשור הראשון של פעילות מוסדית בתחום: '[למן היווסד המחלקה] תפסה מקום חשוב הבעיה הבווערת של הנערה העזובה, והצורך לאחוז אמצעים נגד השפעת סביבתה וסכנת הרחוב'.²² ואף שהמאבק בתופעה התרכז מטבע הדברים בתל אביב, השתתפו בו כלל הגורמים המעורבים בתחומי הרווחה ביישוב, שהרי 'בעית הנערה המוזנחת מעסיקה זה שנים רבות את הכחות הפועלים בשדה העבודה הסוציאלית בארץ'.²³ אל גורמים אלה חברו המפקח הממשלתי על נוער עבריין וקציני וקצינות מבחן שמינתה ממשלת המנדט לטיפול בנערות עברייניות, ואשר חלקו עם מוסדות הרווחה ביישוב את הדאגה העמוקה לנוכח עצם קיומה של התופעה והיקפיה הנרחבים.²⁴

- 19 'רשימה של ילדות הזקוקות למוסד מיוחד ורשימה נוספת של ילדות הזקוקות לסידור במשק פועלות', המחלקה לטיפול בילד, דצמבר 1937, אעת"א, 4-2154.
- 20 דוד אידלסון, בשם אליהו רוזנבאום, מנהל המחלקה לטיפול בילד, אל קתי זליגסון, פקידת מבחן מטעם ממשלת המנדט, 4.5.1942, אעת"א, 4-2154.
- 21 'פרוטוקול הישיבה של המחלקה לעבודה סוציאלית והמחלקה לטיפול בילד בנוגע לטיפול בנערה', 18.3.1937, אעת"א, 4-2154.
- 22 'דוח עשר שנים של עבודה סוציאלית בתל-אביב', הדו"ג גלנר, 12.9.1943, אעת"א, 4-1427, עמ' 8.
- 23 'על הקמת מוסד לנערות מוזנחות', מסמך של המחלקה לעזרה סוציאלית של הוועד הלאומי, 1942, אצ"מ, J1/1745.
- 24 ראו למשל, קתי זליגסון, פקידת מבחן מטעם ממשלת המנדט, אל המחלקה לטיפול סוציאלי, עיריית תל-אביב, 16.11.1943, אעת"א, 4-2155; דוד אידלסון, בשם אליהו רוזנבאום, מנהל המחלקה לטיפול בילד, אל קתי זליגסון, פקידת מבחן, 28.9.1943, אעת"א, 4-2154.

זנות נעורים

העמימות ביחס להיקפיה הממשיים של תופעת העזיבות בקרב נערות נבעה בחלקה מן הפער הגדול בין מספר הנערות שהאשמו בפועל בעיסוק בזנות ובין שיעור הנערות שטופלו בידי רשויות הרווחה בקטגוריות העמומות של 'עזיבות מינית' או 'יציאה לתרבות רעה'. שכן, לצד הכרזות חוזרות ונשנות על ש'העזובה הכללית והשפעות חיצוניות מביאות נערות לא מעטות גם לדרך הזנות בגיל רך',²⁵ הגורמים המטפלים נאלצו להודות כי בעיית הזנות בקרב נערות לא הייתה נפוצה מאוד ו'אחוז קטן באופן יחסי של הנערות מפקירות עצמן לזנות ממש'.²⁶ הנתונים החלקיים שנשמרו תואמים תמונה זו: כך למשל בשנת 1936-1937 טופלו במחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב עשר נערות בלבד שהועמדו לדין, ואף הן בגין גנבות ולא בגין עברות מין; ואילו באותה השנה נמצאו בטיפול במחלקה עוד 75 נערות, שביחס לרובן נקבע כי הן זקוקות 'ליעוץ ועזרה בלמוד מקצוע וסדור בעבודה', כדי למנוע מהן להידרדר ל'עזיבה מינית'.²⁷ בשנים 1938-1941 הובאו למשפט בסך הכול 66 נערות בגין עברות שלא פורטו בדוח, אבל באותן שנים נמצאו בטיפול של רשויות הרווחה בתל אביב 1,081 נערות, מתוכן 577 רק בשנת 1940-1941. נערות אלה הוגדרו רובן ככולן כמי שלוקות בעזיבות מינית.²⁸

נתונים אלה מעידים כי בשנות השלושים והארבעים רוב הנערות שהוגדרו עזובות טופלו כמי שעלולות להידרדר לזנות, ולא עסקו בה בפועל. אבל הנתונים גם מלמדים על עלייה ניכרת במספר הנערות שטופלו בידי מוסדות הרווחה בשנות מלחמת העולם השנייה – עדות לקשר הישיר בין נוכחות כוחות הצבא בעיר ובין העלייה בהיקף הזנות, או ליתר דיוק, עלייה ברמת החרדה הציבורית לנוכח האפשרות של הידרדרות נערות לזנות. ואמנם, הנוכחות המוגברת של החיילים בעיר ובסביבתה – כבר בשנות המרד הערבי, אך ביתר שאת עם פרוץ מלחמת העולם השנייה – השפיעה על הגידול בהיקף הזנות. דבורה ברנשטיין טוענת כי הימצאותם של כוחות צבא זרים ביישוב בשנים אלה הגדילה במידה ניכרת את ממדי הזנות, בראש ובראשונה בתל אביב, שאליה הגיעו באותה תקופה כשני מיליון חיילים,²⁹ אם כי יש לציין שקשה להעריך את היקפה המדויק

25 הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל ציפורה בלוך, לשכה לעזרה סוציאלית, ועד הקהילה, ירושלים, 20.1.1938, אעת"א, 4-2154.

26 'דיווח על ישיבות עם הנרייטה סאלד בקשר לפעולות הקשורות בנערות מוזנחות', המחלקה לעבודה סוציאלית, עיריית תל-אביב, 12/13.12.1941, אעת"א, 4-2154.

27 'פרוטוקול הישיבה של המחלקה לעבודה סוציאלית והמחלקה לטיפול בילד בנוגע לטיפול בנערה', 18.3.1937, אעת"א, 4-2154.

28 'דוח עשר שנים של עבודה סוציאלית בתל-אביב' (לעיל הערה 22), עמ' 59.

29 בפלשתניה היוצבו חיילים בריטים רבים וכן חיילי הצבאות של בנות הברית, אך מקצתם הגיעו אליה לחופשה ממקומות אחרים. ראו חיים פיירברג, 'תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2003, עמ' 259; ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 151-152, 166-217.

של התופעה בשל מחסור בתיעוד ארכיוני של המשטרה ובתי משפט השלום והמחוזי בתקופת המנדט. רוב הזונות היו בוגרות, אבל ברנשטיין מציינת כי היו גם נערות שעסקו בזנות, כמו שעולה בכירור גם מן הדיווחים של הרשויות העירוניות בתקופה זו.³⁰ שגשוגה של זנות בעתות מלחמה ובאזורים שיש בהם נוכחות מוגברת של צבא היא תופעה היסטורית וחברתית מוכרת, ובוודאי שאינה ייחודית לתל אביב בשנות המנדט.³¹ כך למשל בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עם הכיבוש הבריטי, פרחו הזנות בירושלים, ולטענת מרגלית שילה במקרה זה היו רוב הזונות ככל הנראה נערות שהתייתמו במלחמה, מקרב למעלה מ-3,000 היתומים בעיר.³² עם זאת, אף שבשלהי 1941 התריעו הגורמים המטפלים על שבעיית הנערה העזובה מחריפה מדי יום ביומו, 'בעיקר [בשל] כמות החיילים שהגיעו לארץ',³³ נראה כי בפועל כאמור רוב הנערות העזובות שטופלו בידי רשויות הרווחה לא עסקו בזנות של ממש. במקרים אחדים אמנם קיימו הנערות קשרים עם החיילים הזרים, אך הללו לא כללו בהכרח מתן שירותי מין תמורת תשלום, אלא היו קשרים רומנטיים או קשרי ידידות. ואולם לדידם של הגורמים המטפלים, כמו לדידה של 'הועדה להגנה על כבוד בת ישראל', שהקימה מועצת הרבנות של תל אביב ב-1942, קשרים אלה היו מוקצים ומסוכנים עד כי ההבחנה בינם ובין עיסוק מפורש בזנות ניטשטשה לחלוטין.³⁴

הדאגה הגוברת לנוכח התפשטותה של העזיבות המינית בקרב נערות, בפרט בשנות מלחמת העולם השנייה, אך גם בשנים שלפני המלחמה ולאחריה, לוותה בניסיונות קדחתניים להסביר את שורשיה הכוללים של התופעה ולהצביע על מאפייניה העדיניים. בשביל הגורמים המטפלים הייתה נוכחותם של החיילים בעיר הסבר חלקי בלבד לקיומה של תופעת העזיבות המינית ולהתפשטותה. לדידם, את ההסברים להידרדרותן של נערות מסוימות להפקרות מינית הכרחי לחפש בנסיבות החיים של נערות אלה. מטבע

- 30 דבורה ברנשטיין, "תל-אביב לבשה מחשוף": פנינה המשוגעת וגבולות הכרך, תיאוריה וביקורת, 25 (2003), עמ' 151; ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 275-290. לאמתו של דבר הקושי לאמוד את היקפה של תופעת הזנות בשנות המנדט מקורו גם בקושי הכללי להעריך את מספר הזונות בכלל שפעלו בתקופה זו ובתקופות קודמות, כמו למשל בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה או במקומות אחרים בעולם. מרגלית שילה וחוקרים אחרים טוענים שהעובדה שהזנות מתקיימת בדרך כלל בחשאי מקשה מאוד להעריך את ממדיה המדויקים, ועל פי רוב ההערכות המספריות נמוכות ממספר הזונות בפועל. ראו למשל מרגלית שילה, 'זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה: מבט גברי ומבט נשי', ירושלים וארץ ישראל, 1 (2004), עמ' 173-196.
- 31 Cynthia Enloe, 'The Prostitute, the Colonel and the Nationalist', *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*, Berkeley 2000, pp. 49-107
- 32 שילה, 'זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה' (לעיל הערה 30).
- 33 'דוח על "הקמת מוסד לנערות מוזנחות"', המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי, 1942, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], J1/1745.
- 34 ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 241-268. ראו בהמשך המאמר עוד על תפיסת הסכנה לאומה הטמונה בקשרים עם חיילים.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

הדברים העובדה שרובן ככולן השתייכו לשכבות העוני וסבלו ממצוקה כלכלית חריפה ומאבטלה הייתה הבולטת ביותר, ונידונה למשל בהקשר של מועדונים עירוניים לנערים ולנערות עזובים, שבהם 'נתינת ארוחה אחת היא הכרחית, אחרת אי אפשר להחזיק את הנערים והנערות היות והם רעבים ויחפשו רוחים קלים ברחוב, אצל הנערות הפרובלימה הרבה יותר קשה'.³⁵

עזיבות ומוצא עדתי

עם זאת ובאופן מפתיע לכאורה, הדיון בקשר המובן מאליו בין זנות ובין מצוקה כלכלית נותר משני בהשוואה לעיסוק הנרחב של הגורמים המטפלים בשאלת מקורותיה של העזיבות בקרב נערות. לתשומת לב נרחבת הרבה יותר זכתה סוגיית השפעתו של המוצא האתני של הנערות על יציאת הבנות לתרבות רעה, ובדומה לדיון בקשר בין העזובה של הנערים למוצאם העדתי, גם ביחס לנערות נטען שוב ושוב כי תופעה זו רווחת בעיקרה בקרב נערות ממוצא מזרחי.³⁶ ככלל שיעור המשפחות ממוצא מזרחי שפנו לעזרת מוסדות הרווחה היה גבוה מאוד ביחס לשיעורן באוכלוסייה, הן בתל אביב והן ביישוב כולו, והגיע לעתים לפי שניים ואף יותר משיעורן בקרב כלל התושבים היהודים בפלשתינה – 51% לערך בראשית תקופת המנדט ו-24% בלבד בסיומה.³⁷ גם בקרב הנערים והנערות שטופלו בידי גורמי הרווחה והחוק כעזובים או כעבריינים מועדים היו שיעורים גבוהים של נערים ונערות ממוצא מזרחי, ובאחדות מהמסגרות שיועדו להם הם אף היו רוב מוחלט.³⁸

35 הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, 12.10.1938, אעת"א, 1425-4.

36 'מוצא מזרחי' היה המונח השגור בפייהם של המוסדות המטפלים הנידונים במאמר, ועל כן נעשה בו שימוש גם כאן. בניגוד להנחה הרווחת כי קטגוריה זו 'הומצאה' בעיקרה לתיאור העולים בעלייה הגדולה של שנות החמישים, השימוש במונח זה לתיאור מהגרים מארצות האסלאם, ולעתים גם מארצות בעלות שיעור גבוה של מוסלמים כגון בוכרה, רווח מאוד כבר בתקופת היישוב החדש, לצד התייחסויות פרטניות אל קבוצות אתניות לפי ארצות מוצא כגון 'גורג'ים' (גרוזינים), תימנים ואורפלים. לדיון בסוגיית הזהות המזרחית בתקופת היישוב ראו למשל יהודה שנהב, היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב 2003, עמ' 20-21; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, תל אביב 2004, עמ' 42-49.

37 משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה' (לעיל הערה 10), עמ' 192; יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: ליסק, שפירא וכהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי (לעיל הערה 10), עמ' 304.

38 מדובר בראש ובראשונה במסגרות שנוצרו מראש לבני נוער עזובים ממוצא מזרחי כגון 'בית ספר ערב לנערות מעדות המזרח' (שלעתים גם נקרא 'בית ספר ערב לנערות עובדות') שנוסד ב-1934 והיו בו נערות אשכנזיות מעטות, אך גם במסגרות כגון מועדוניות לילדים בבתי ספר או מסגרות להכשרה מקצועית לנערים, שגם בהן היה שיעור גבוה מאוד של ילדים ובני נוער ממוצא מזרחי. ראו למשל 'טפול בעניינים סוציאליים', ידיעות עיריית תל-אביב, י, 7-9 (אפריל-יוני 1940), עמ' 138; הדו"ג

עם זאת, הקביעה הנחרצת כי 'רוב הילדים הפושעים והעוזבים והנחשלים, הם בני העדות המזרחיות המתגוררות על גבול יפוטל-אביב',³⁹ שהשמיעו חדשות לבקרים הגורמים המעורבים בטיפול בילדים אלה, שיקפה בראש ובראשונה את הנחותיהם הסמויות בנוגע לנחשלות התרבותית כביכול של משפחות ממוצא מזרחי, שמשפיעה בהכרח על יכולתם של ההורים לטפל בילדיהם ולדאוג לחינוכם ההולם.⁴⁰ יתרה מכך, גם אם רוב הנערות העוזבות שטופלו בידי מוסדות הרווחה במחצית הראשונה של שנות השלושים אכן היו ממוצא מזרחי, הרי למן 1937, ובפרט משנות מלחמת העולם השנייה, נמצאו בטיפול המוסדות 'חוגים גדלים והולכים [של נערות עוזבות], גם מעדת האשכנזים, שמספרן הגיע עד ל-50 אחוז מהמספר הכללי'.⁴¹ ואולם כדי להבחין בינו ובין הנערות האחרות צוין כי מדובר ב'נערות הגדלות בחוגים תרבותיים',⁴² הבחנה שנועדה להסביר כי גם בקרב יוצאות אירופה היו נערות שהידרדרו לחיי הפקרות. בפועל גם אלה וגם אלה טופלו בידי מוסדות הרווחה, נתון שהעיד כי מצוקה כלכלית ובעיות חברתיות ומשפחתיות לא היו נחלת התושבים ממוצא מזרחי בלבד. השיעורים הגבוהים של נערות ממוצא מזרחי ובאופן כללי של משפחות מזרחיות שנמצאו בטיפולן של רשויות הרווחה נבעו משילוב של מצוקה כלכלית חריפה בקרב משפחות אלה ושל תיוג שלילי בידי גורמי הרווחה, שגרר התערבות מכוונת של הרשויות והעברת הילדים לטיפול במוסדות סוציאליים.⁴³

גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל מר יצחק אלטרמן, מנהל מחלקת החנוך, 'רשימת ילדים המבקרים במועדונים בצירוף מכתב', 20.2.1938, אעת"א, 4-1768; אטשי שטרן, מדריכה במועדון לילדים כבדי חינוך בבית הבראות ע"ש שטראוס, 'תזכיר על הרחבת מועדוני ילדים', 16.12.1934, אעת"א, 4-1768.

39 שושנה פריסין, ראש המחלקה לטיפול בילד והמחלקה לחינוך ותרבות, אל המחלקה הסוציאלית של ועד הקהילה ביפו, 8.5.1935, אעת"א, 4-1423.

40 לדיון בתפיסות אלה ובקשר בינו ובין הגידול בשיעור הילדים ממוצא מזרחי שטופלו בידי מוסדות הרווחה ראו רוז, 'ילדי ההפקר (לעיל הערה 4)', עמ' 301-309. לדיון נרחב ביחס אל המזרחים בתקופת היישוב כאל נחותים מבחינה תרבותית ראו דפנה הירש, "'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת רפרטואר "היגיני" בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2006.

41 'דוח עשר שנים של עבודה סוציאלית בתל-אביב' (לעיל הערה 22), עמ' 55. ברשימה משנת 1937 של נערות עוזבות שזקוקות לשילוב במוסד סגור, 16 שמות משפחה, מתוך 35 השמות הנוכרים, מעידים על מוצא אשכנזי: למשל גולדנברג, גורלוביצקי, אקרמן ופלדמן. ראו 'רשימת הנערות הזקוקות למוסד מיוחד', המחלקה לטיפול בילד, דצמבר 1937, אעת"א, 4-2154.

42 'פרוטוקול של פגישה בעניין מוסדות לטיפול בנערות לפי הזמנת המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי', 19.1.1938, אעת"א, 4-2154. עם זאת, כאמור, בשל הפער הניכר בין שיעור התושבים ממוצא מזרחי ובין שיעור התושבים ממוצא אשכנזי, שעמד על יחס של אחד לארבעה לערך, באופן יחסי שיעור הנערות ממוצא מזרחי היה גבוה במידה ניכרת משיעור הנערות האשכנזיות שנמצאו בטיפול של גורמי הרווחה.

43 על ההרכב העדתי של הפונים לעזרה סוציאלית ראו למשל 'טפול בענינים סוציאליים', ידיעות

התפוררות המרחב הפרטי

הדיון בהיעדר הכשירות ההורית, שלטענת הגורמים המטפלים נבע תכופות מ'נחשלות תרבותית', הוביל להאשמת ההורים בהידרדרות בנותיהם לחיים של עזיבות מינית. בתוך כך נחשפו תפיסותיהם המגדריות של הגורמים הסוציאליים, אך גם קשיים ייחודיים שעמם נאלצו הנערות ומשפחותיהן להתמודד. ראייתם של מוסדות הרווחה את המרחב הפרטי כזירה שאמורה להגן על נערות מפני הפקרות מינית העידה על תפיסת עולמם המגדרית השמרנית, אבל דיווחיהם שיקפו גם התערערות ממשית של מבנה המשפחה המסורתית ומציאות של סכסוכים בין-דוריים והתנגשות בין גורמות מושרשות ובין מציאות חברתית משתנה.

ריבוי המשפחות שנוקקו לעזרתם של מוסדות הרווחה ומספרם הרב של הילדים ובני הנוער שטופלו כעזובים וכעבריינים מועדים, אכן העידו במידה רבה על התערערות מוסד המשפחה בשנות השלושים והארבעים, תופעה שבלטה בעיקר בתל אביב. דיווחים של עובדות סוציאליות ומתנדבות בארגוני הנשים על מספרן הרב של משפחות בטיפולן שהתפרקו בשל גירושים או נטישה של אבי המשפחה, לוו בנתונים שהעידו על מגמה של עלייה מתמדת באחוזי הגירושים בקרב היישוב כולו, ובפרט בתל אביב.⁴⁴ כך למשל בשנת 1942 נישאו בתל אביב 2,046 זוגות ו-679 זוגות התגרשו באותה שנה, קרי 33 אחוזים.⁴⁵ שנה לאחר מכן נישאו בכל היישוב 5,244 זוגות יהודים ו-1,222 זוגות התגרשו, קרי 23.3% ביישוב כולו, ואילו בתל אביב עמד אחוז הגירושים באותה שנה על 37%.⁴⁶ נתונים אלה לוו בפרשנות שהדגישה את מלוא חריפותם: 'אחוז הגירושים [ביישוב] הוא הגבוה ביותר שבסטטיסטיקה העולמית'.⁴⁷ דברים אלה נועדו בעיקר לעזע את הציבור ולא נבעו בהכרח מהשוואה סטטיסטית מדוקדקת שערך המחבר עם ארצות אחרות, שכן מחקרים על המערב, ובייחוד על ארצות הברית, בתקופה המקבילה מלמדים כי גם בה היו שיעורים גבוהים של גירושים.⁴⁸ יתרה מזאת, כמו שמציינת דבורה ברנשטיין, לפחות באחדים ממקרי הגירושים ביישוב מדובר היה בהתרתם של נישואים פיקטיביים שנעשו

עיריית תל-אביב, י, 7-9 (אפריל-יוני 1940); 'עזרה סוציאלית', ידיעות עיריית תל-אביב: ספר השנה לשנת תרצ"ט, עמ' 65. על עבריינות, מגדר וזהות אתנית ראו גם אצל מימי אייזנשטדט, 'הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות": 1922-1944', *מגמות*, מא, 1-2 (2001), עמ' 87-89.

44 ראו למשל 'עניני אישות. מפעולות המחלקה העירונית לטיפול סוציאלי', *ידיעות עיריית תל-אביב*, שנה י', חוברת 5-6 (דצמבר-ינואר 1939-1940); רשימת ילדים שסודרו במוסדות בחודש אוקטובר, 1945, המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, אצ"מ, J1/6867.

45 *ידיעות עיריית תל-אביב: ספר השנה לשנת תש"ה*, עמ' 9.

46 אברהם פירשט, היישוב לקראת קליטת עולים, 1944-1945, מצוטט אצל נאוה אלעד ואניטה וינר, שירות המבחן לנוער ותולדות הטיפול בילדים ובנערים עזובים ועוברי-חוק, תל אביב 1995, עמ' 25.

47 ש.ם.

48 ראו למשל Steven Seidman, *Romantic Longings: Love in America, 1830-1980*, New York 1991, pp. 66-71

לצורך קבלת רישיונות עלייה לצעירות רווקות.⁴⁹ ואולם נתונים אלה, לצד הדיווחים על נטישת גברים את נשותיהם וילדיהם, תופעה שרווחה בעיקר בתל אביב, העידו בכירור על התערערות של מבנה המשפחה המסורתית ושל נורמות חברתיות.⁵⁰ גם במשפחות שלא בהכרח התפרקו העידו דיווחיהם של פעילי הרווחה על מתחים וסכסוכים רבים – בין ההורים לבין עצמם ובין ההורים לילדיהם.⁵¹ התמונה המצטיירת מתיאור ההתנגשויות בין ההורים לילדיהם, הן ביחס לבנים הן ביחס לבנות, היא בעיקר רצונו של הדור הצעיר בחופש ובעצמאות וניסיונות תמידיים של ההורים להגביל את האוטונומיה של ילדיהם ולהותירם בפיקוח הורי מתמיר. ואולם אף שתיאורים אלה כללו גם נערים וגם נערות, עיקר הדיווח הוקדש למאבקים בין נערות ובין הוריהן בכלל, ובין ובין אמותיהן בפרט.⁵²

מדיווחים אלה עולה כי נערות שנמצאו בטיפול של מוסדות הרווחה היו רובן ככולן בעלות אופי מרדני וסורר ונהגו דרך קבע להתעמת עם הוריהן, עימותים שנשאו לפרקים אופי אליים ממש. ההורים מצדם הוצגו כחסרי אונים מול הנערות או לחלופין כמי שהכבידו ידם על בנותיהם באופן שרק העצים את גילויי המרי שלהן. אבדן יכולת הפיקוח של ההורים על בנותיהם וחוסר הישע שלהם לנוכח מרדנותן הוצגו כחסר המרכזי להידרדרותן של הנערות לחיי עזיבות מינית. כך למשל בדוח המקיף על מצב הנערות בארץ ישראל, שיזמה המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי בשלהי 1940, נקבע כך:

מצב הוריהם [של הנערות] קשה עד מאוד ואין להם אפשרות לתת את הטיפול והחנוך הדרוש. כתוצאה מזה מסתובבות הנערות בחוצות העיר ומי יודע את הסכנה הצפויה להן. המוסדות הסוציאליים בירושלים, תל-אביב וחיפה רואים מתוך חרדה את הגורל הצפוי לנערות אלה ודאגתם גדולה למצוא פתרון מתאים לבעיה זו.⁵³

בהזדמנויות אחרות צוין ביחס לנערה אחת כי 'להורים אין השפעה עליה'⁵⁴ וביחס לאחרת כי היא 'מחוסרת כל השגחה בבית. נוטה להפקרות'.⁵⁵ המסקנה הבלתי נמנעת

49 ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 102-103.

50 שם, עמ' 97-128.

51 על סכסוכים בין ההורים ראו למשל 'דוח על טיפול במשפחות הרוסות', המחלקה לטיפול בילד, פברואר 1940, אעת"א, 4-11772.

52 לדיווח על מאבקים בין נערים להוריהם ראו למשל 'תזכיר על ילדי הפקר בת"א', מאת דוד אידלסון, 22.10.33, אעת"א, 4-2116; 'טיפול בעניינים סוציאליים' (לעיל הערה 38).

53 'תזכיר על מצב הנערות בארץ-ישראל', המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי, 24.11.1940, אצ"מ, J1/1724I.

54 'רשימת הנערות הזקוקות למוסד מיוחד', המחלקה לטיפול בילד, דצמבר 1937, אעת"א, 4-2154.

55 'רשימת הילדות לסדור במשק הפועלות', אוקטובר 1937, אעת"א, 4-1047.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

הייתה ש'אין להתפלא, שבנות הורים כאלה מוזנחות לגמרי ונוטות לחיי פריצות.⁵⁶ הנערות עצמן תוארו כאמור כבעלות אופי קשה וסורר, וכמי שמסרבות לכל ניסיון להטיל עליהן מרות. כך נכתב למשל ביחס לנערות שהומלץ להרחיקן ממשפחתן מיד ולהעבירן למוסד סגור: 'ילדה עצבנית [...] תמיד דרשה מההורים בגדים יפים ואכל טוב; 'ילדה בלתי מרוסנת [...] מתנגדת למשפחה, מפני שהם לא רוצים להתאים את עצמם אליה'.⁵⁷ בשל 'אופיין המרדני' הגיבו הנערות על ניסיון ההורים לנהוג עמן בקשיחות יתר דווקא בפריקת עול מוחלטת. כך באופן פרדוקסלי הושגה מטרה הפוכה, וההורים האיצו את 'תהליך ההידרדרות של בנותיהן לחיי פריצות': 'את בית הוריה עזבה, כי שללו ממנה את החפש', הסביר אליעזר פרלסון את נסיבות ההידרדרות לזנות של אחת מן הנערות שפגש.⁵⁸ וכך, על אף הביקורת שכוונה כלפי ההורים על היעדר היכולת שלהם לפקח על בנותיהם, זכתה גם קשיחות היתר להתייחסות שלילית של הגורמים המטפלים. זו יוחסה בעיקר לאבותיהן של הנערות, ונתפסה בראש ובראשונה כעדות למבנה הפטריארכלי הנוקשה של המשפחות ממוצא מזרחי וכעוד אינדיקציה לנחשלות התרבותית שלהן.⁵⁹

אימהות שיצאו לתרבות רעה

ואולם את רוב תשומת הלב מיקדו מערכות היחסים הסוערות בין הנערות ובין אמותיהן, שגילמו יותר מכול את אופייה הייחודי של בעיית העזיבות בקרב נערות ואת סכנותיה מרובות הפנים. ביטוי מרכזי אחד של מערכת יחסים זו, שהוצג כהקצנה של ההתנגשויות בין הדור הצעיר לדור הבוגר, כלל גילויים של אלימות פיזית שהופנו דווקא מצד הנערות כלפי האימהות. כך למשל תוארו אם ושתי בנותיה שנמצאו בטיפולו של דוד אידלסון, המפקח על המוסדות העירוניים לילדים עזובים: 'היא אשה גסה, טפשה ואין לה כל השפעה על הבנות. הן גוערות בה תמיד ולפעמים גם מכות אותה';⁶⁰ נערה אחרת תוארה כ'עצבנית מאד, סובלת מהמצב שבו היא נתונה ולעתים קרובות מכה באכזריות את אמה'.⁶¹ תיאורים אלה העידו על מעין היפוך תפקידים בין הדור הצעיר לבוגר. במסגרת

56 'דוח על הקמת מוסד לנערות מוזנחות', 1942, אצ"מ, J1/1745.

57 'רשימה של ילדות הזקוקות למוסד מיוחד', המחלקה לעזרה סוציאלית, עיריית תל-אביב, 25.12.1941, אעת"א, 22154-4.

58 'דוח על נערות עזובות' (לעיל הערה 1).

59 גם דבורה ברנשטיין מציינת כי בקרב העוסקות בזנות היו גם נערות אשר 'נמלטו ממשפחות שבהן היו נתונות לפיקוח נוקשה ולעתים אף אלים ומנצל' ומזכירה כי רבות מהן היו יוצאות ארצות האסלאם. ראו ברנשטיין, "תל-אביב לבשה מחשוף" (לעיל הערה 30), עמ' 150. בכל הנוגע למשמעויות הנרחבות של עמדות אלה ביחס לחברה היישובית בכללותה ראו בהמשך המאמר.

60 דוד אידלסון, המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב, אל ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, 13.11.1945, אעת"א, 2155-4.

61 מנהל ב"ס נס ציונה אל ד"ר אליהו רוזנבאום, מנהל מחלקת החנוך של עת"א, 18.5.1941, אעת"א, 4-1798.

זו היעדר היכולת של האימהות להשפיע על בנותיהן ולהתוות את דרכן בחיים יצר חלל מסוכן, וזה הניע את היפוך היוצרות וליבה את היצרים האלימים של הנערות, שלא נמצא מי שירסנם. ואולם על אף המצבים הקיצוניים המתוארים כאן, היפוך תפקידים בין הדורות הוא תופעה מוכרת ורווחת בחברות הגירה.

עוד היבט מרכזי שנדון כמעט באופן בלעדי בהקשר של היחסים בין הנערות העוזבות לאמותיהן היה ההשפעה המזיקה של האם על בתה ומודל החיקוי השלילי שהציבה מולה. כאן דווקא הועצם כוחה של האם, גם אם היה שלילי מעיקרו. כך הצביעו הגורמים המטפלים על הקשר הישיר בין הידרדרות הנערות לעזיבה מינית ובין התנהגות אמותיהן: 'גם זו כאמה, היתה עלולה לסור לתרבות רעה',⁶² נקבע בנוגע לנערה שהומלץ להעבירה למוסד סגור; וביחס לנערה אחרת שהוצע להרחיקה מביתה צוין כי 'הבת הבכורה בחורה עצבנית וגסה יצאה לתרבות רעה [...] גם אחר האם היו מרננים'.⁶³ אמנם לפרקים נאמר מפורשות כי האם עוסקת בזנות – 'האם זונה [...] לילדה אין בית. יש סכנה שגם היא תצא לתרבות רעה'⁶⁴ – אך בדומה לאופן הצגת הנערות, גם ביחס לאמותיהן הוצמד תדיר הביטוי 'יציאה לתרבות רעה', שטיבו לא תמיד היה ברור ומוגדר.

ייחוס של הפקרות מינית לאימהות, עם רמזים דקים או עבים לעיסוק מפורש בזנות, העיד על זיהוי של התערערות נורמות מוסר בחברה היישובית עם מיניות נשית גלויה, צעירה ובוגרת. רבות מן האימהות שיוחסו להן יציאה לתרבות רעה והשפעה שלילית על בנותיהן היו נשים צעירות באופן יחסי שנותרו ללא בן זוג, אם משום שנפטר, אם משום שנשטן ואם משום שבני הזוג התגרשו. כך עולה למשל מן התיאור הבא:

האם נשארה עם 3 ילדים קטנים, אשה יפה וצעירה. אחר מות בעלה השכירה חדרים בדירתה לבחורים צעירים, בשלה בשבילם ומזה התפרנסה. בזמן האחרון מצבה הכלכלי הורע. מרננים אחריה שיצאה לתרבות רעה [...] הנערה] מבינה כבר יפה מה נעשה בביתם, מתכוננת ללכת בדרכי האם.⁶⁵

62 ידיעות על העבודה הסוציאלית, ג (אוגוסט 1935), המחלקה הסוציאלית של הועד הלאומי, אעת"א, 4-1423, עמ' נח.

63 דוד אידלסון, המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב, אל ישראל רוקה, ראש עיריית תל-אביב, 10.1.1945, אעת"א, 4-2155.

64 'נערות עזובות הנוקות לסיפור במוסד', המחלקה לטיפול בילד, 1.12.1937, אעת"א, 4-2154.

65 'דוח על נערות עזובות' (לעיל הערה 1). המקרה היחיד שנתקלתי בו שבו ננקטו צעדים משפטיים נגד הורים במטרה להרחיק מהם את ילדיהם ולהעבירם לטיפולם של מוסדות הרווחה, נעשה ביחס לאם שנחשדה בעיסוק בזנות. עיריית תל אביב דרשה להעביר מחזקת האם את בתה בת הארבע עשרה, לא רק משום שטענה כי האם אינה כשירה לגדל את בתה, אלא אף משום שהיא עלולה להשפיע עליה ללכת בעקבותיה. האם הגישה תביעה נגד העירייה לבית המשפט העליון, אך בית המשפט פסק לטובת העירייה והוחלט להותיר את הנערה במוסד העירוני לנערות עזובות. ראו תכתובת בעניין תביעתה של ר' ג' נגד עיריית תל-אביב, מרס 1946, אעת"א, 4-2155.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

מן התיאור כלל לא ברור אם אכן עסקה אמה של הנערה בזנות, פעילות שנרמזת כאן בהסתמך על רינונים ושמעות, ייתכן מאוד של שכנים. ייחוס של הפקרות מינית לנשים שנתרו ללא גברים, ובפרט הנוהג לרנן אחריהן, הנזכר גם בצייטוט בפסקה הקודמת, מעידים על האיום שהציבו נשים מסוג זה לחברה שערכיה המגדריים והמיניים היו שמרניים.⁶⁶ יתרה מכך, הנוהג לרנן אחר נשים שנתפסו כחורגות מנורמות מגדריות מסורתיות היה אמצעי יעיל להטלת סנקציות בידי החברה. ואכן, דבורה ברנשטיין מציינת כי רבים מן הדיווחים על תופעות של פריצות בתל אביב בתקופת המנדט שהועברו לידי 'הועדה להגנה על כבוד בת ישראל' נמסרו מפי שכנים מתלוננים.⁶⁷

הדיווחים על הקשר בין עזיבות מינית של הנערות ובין יציאה לתרבות רעה של אמותיהן מאפשרים לחשוף לא רק נורמות חברתיות שהיו מקובלות בתקופה זו, אלא גם מרכיבים במציאות החיים באותן שנים של נשים עירוניות עניות ומטופלות בילדים. הם מלמדים בראש ובראשונה על קשיי הפרנסה והקיום של נשים אלה, קשיים שבמידה רבה היו משותפים לכלל הנשים העובדות בריכוזים העירוניים. בתקופה זו היה מצבן של הנשים בשוק העבודה העירוני קשה פי כמה מזה של הגברים: הנשים העובדות התרכזו בכמה עיסוקים בעלי שיעור הפרדה עיסוקית גבוה, שאופיינו בתנאי עבודה ירודים ובשכר זעום, ובכל המשק היה שכר העובדות נמוך במידה ניכרת משכר העובדים; בתקופות של אבטלה הן היו הראשונות להיפגע; ומיעוט המסגרות הציבוריות והפרטיות לתינוקות וילידים לא אפשר לרוב הנשים להמשיך לעבוד מחוץ לביתן לאחר הולדת ילדן הראשון. קשיים אלה יצרו שוק עבודה סמוי של נשים, אשר כלל עבודה בבית ככובסות, מבשלות, תופרות או משכירות חדרים, כמו שמראה הדוגמה למעלה, ולעתים גם הרחבת השירותים לעסק משפחתי זעיר כגון מתפרה או מסעדת פועלים קטנה. נשים רבות נוספות עבדו כעוזרות בית ומבשלות בבתי אחרים.⁶⁸

מכיוון שרבות מן הנערות שטופלו בידי מוסדות הרווחה היו ממוצא מזרחי, סיפורים אלה חושפים גם את מצבן הקשה במיוחד של נשים מזרחיות בעיר, שנמצאו בתחתית הסולם החברתי לא רק משום היותן נשים, אלא גם בשל מוצאן. נתונים ראשוניים

66 ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 241-290.

67 שם, עמ' 246-259. הנוהג לרנן אחר נשים שנחשדות בפעילות לא כשרה, מינית או אחרת, כאמצעי להטלת סנקציות עליהן קיים מימים ימימה, כמו שעולה למשל ממחקר על חברת האיכרים האנגלית בשלהי ימי הביניים. ראו צבי רוי, 'דת וחברה: יחסי מין בחברת האיכרים באנגליה הפוריטנית ובאנגליה העולצת', זמנים, 17 (1985), עמ' 68-82.

68 על חלוקת העבודה המגדרית ביישוב ותפיסות מגדריות שנלוו אליה ראו למשל בת שבע מרגלית-שטרן, 'למלכה אין בית, למלך אין כתר? מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ-ישראל המנדטורית', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), עיונים בתקומת ישראל: כלכלה וחברה בימי המנדט, שדה בוקר 2003, עמ' 107-152. דבורה ברנשטיין, 'מעמדן והתארגנותן של נשים עובדות ביישוב העירוני בשנות העשרים והשלושים', קתדרה, 34 (1985), עמ' 115-144; דבורה ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל אביב 1987, עמ' 82-87.

ומחקרים היסטוריים שנעשו מלמדים כי בקרב תושבים ממוצא מזרחי בתל אביב ובריכוזים עירוניים אחרים רווחה מאוד המצוקה הכלכלית.⁶⁹ נשים ממוצא מזרחי, ונשים ממוצא אשכנזי, פנו אפוא לעסוק בזנות בראש ובראשונה בשל קשיי פרנסה ומצוקה כלכלית. הגידול בדרישה לזונות בעיקר בקרב כוחות הצבא והעובדה שההכנסות מזונות היו גבוהות בהשוואה לפרנסות אחרות שהיו זמינות לנשים עובדות, הניעו נשים, בכללן אימהות לילדים, למכור את גופן.⁷⁰ אך אף שרוב העוסקות בזנות היו ממוצא אירופי,⁷¹ נתון הגיוני גם לנוכח היחס בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם ביישוב באותן שנים, בחרו הגורמים המטפלים להתמקד בעיקר באימהות ממוצא מזרחי ובהשפעתן הקולקלת על בנותיהן.⁷² הדיון בהיבטים המוסריים של הזנות והייחוס שלה למוצא מזרחי, לפחות בהקשר של נערות עזובות ואמותיהן, ניתקו אפוא את התופעה ובאופן כללי את המצוקה של הנשים בתקופה זו מכל הקשר חברתי או כלכלי.

האשמת האימהות ביציאה לתרבות רעה או בעיסוק מפורש בזנות גילמה את הפן החמור ביותר של בגידת האישה ביעודה כאם. אמנם האשמת ההורים בהזנחת ילדיהם ובמעילה בתפקידם לא נידונה רק בהקשר המגדרי, אבל התמקדותם של הגורמים המטפלים בתפקוד הלקוי של אמותיהן של הנערות העזובות שיקפה את התפיסות המגדריות שרווחו גם ביישוב, ולפיהן ייעודה העליון של האישה הוא האימהות.⁷³ בהקשר של היישוב קיבל ייעוד זה משנה תוקף בשל תפיסת האימהות כתרומה הגדולה ביותר

69 ראו למשל 'טפול בילד, הזנה בבית הספר, קייטנות וקלובים, טפול בילדים עזובים וביילדי רחוב', **ידיעות עיריית תל-אביב**, 7-9 (יוני-אוגוסט 1935); פיירברג, 'תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים' (לעיל הערה 29), עמ' 170-181; גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', עמ' 343-347. על השוליות של נשים מזרחיות בישראל ועל ההכרח לכתוב מחדש את ההיסטוריה של נשים אלה ראו פנינה מוצפי-האלר, 'אשכנזייה שנשבתה: קווים לקראת היסטוריוגרפיה ביקורתית פמיניסטית בישראל', בתוך: טובה כהן ושאל רגב (עורכים), **אשה במזרח אשה ממזרח**, רמת גן 2005, עמ' 267-281.

70 דבורה ברנשטיין מוסרת נתונים על שכר נשים בזנות לעומת מקצועות אחרים: נשים שלא עבדו ברחוב, אלא בחדרים בדירות או בבתי מלון, הרוויחו 1-2 לא"י ללקוח, ואילו עובדות ניקיון השתכרו 4-2 לא"י לחודש ופועלות בבתי חרושת 4-6 לא"י לחודש. ברנשטיין מציינת שלא רק מצוקה כלכלית הניעה נשים לפנות לזנות, אלא גם האפשרות לממן בילויים והנאות שמשכורות נשים רגילות לא יכלו לאפשר. ראו ברנשטיין, 'תל-אביב לבשה מחשוף' (לעיל הערה 30), עמ' 150-151.

71 ברנשטיין, שם, עמ' 150.

72 ראו למשל מכתב מהדו"ג גלנר אל הלשכה לעזרה סוציאלית בטבריה, 27.11.1938, אעת"א, 4-1772.

73 על הביקורת על אימהות ממוצא מזרחי שמזניחות את ילדיהן ואת ייעודן האימהי ראו אצל אייזנשטדט, 'הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות"' (לעיל הערה 43), עמ' 88-89. תיאורים אלה עומדים בניגוד חריף לתמונה האידיאלית שהצטיירה בספרות של תנועת העבודה והפעילות, לפחות ביחס ליוצאי תימן, אשר תיארה את 'חיי המשפחה ה"טהורים והפשוטים" של העדה התימנית והקשר המיוחד בין האם לבתה, שותפתה לחיי עמל', ראו מרגלית-שטרן, 'חברות למופת' (לעיל הערה 11), עמ' 120-121.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

לבניין האומה החדשה.⁷⁴ בגידת אימהות אלה בתפקידן, בין שנותרו בביתן ובין שעזבוהו פיזית, דוגמת הנערה שאמה 'יצאה לתרבות רעה. עזבה את המשפחה',⁷⁵ נשאה אפוא לא רק משמעות פרטית הרת אסון, אלא גם ממד לאומי סימבולי.⁷⁶ טענה זו חשובה בעיקר לנוכח העובדה שהמעילה בתפקיד האימהי כללה הצבת דוגמה רעה לבנות, במקום לשמש להן מופת של התנהגות מגדרית נכונה, שאותה הן יוכלו לחקות ברבות הימים. שכן חלק מרכזי בייעודה של האם הלאומית היה הכשרת הדור הבא למילוי ייעודו בבניין האומה, ובמקרה של בנות – בראש ובראשונה תהליך חניכה מגדרי.⁷⁷ מרכיב מרכזי בטיפול בנערות העזובות כלל אפוא 'תיקון מגדרי': הנערות הוכשרו במסגרות של ארגוני הנשים ובמוסדות ציבוריים במקצועות מגדריים מסורתיים כגון בישול, ניקיון, תפירה ולעתים גם טיפול בתינוקות.⁷⁸

74 לדיון בתפיסות אלה ראו למשל מרגלית שילה, 'האשה העבריייה החדשה – פנים רבות לה: השומרת כמקרה מבחן', בתוך: טובה כהן (עורכת), **האשה הישראלית: שורשים, מציאות ודימויים (ביקורת ופרשנות)**, 34, רמת גן 2000, עמ' 7-18; רחל אלבוים-דרור, 'נשים באוטופיות הציוניות', קתדרה, 66 (1992), עמ' 111-143; בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ-ישראליות (1890-1920)', ציון, סב, ג (תשנ"ז), עמ' 243-278.

75 'רשימת הנערות הזקוקות למוסד מיוחד', המחלקה לטיפול בילד, מרס 1938, אעת"א, 4-2154. עם זאת המקורות מציינים במפורש כי התופעה של אם שנוטשת את משפחתה נדירה, בפרט בהשוואה לנטישת האב את המשפחה. ראו למשל 'טפול בילד', **ידיעות עיריית תל-אביב**, 7-9 (יוני-אוגוסט 1935).

76 לדיון תמציתי בתפיסות סימבוליות של נשיות ואימהות בציונות ראו ברנשטיין, **נשים בשוליים (לעיל הערה 3)**, עמ' 39-41.

77 רחל אלבוים-דרור מתייחסת במאמריה אל התפיסות המגדריות המסורתיות ביחס לנשים ולבנות כמו שבאו לידי ביטוי בעיקר באוטופיות הציוניות, אבל גם בתכניות לימוד בבתי הספר העבריים בשלהי המאה התשע עשרה. היא אמנם מזכירה את חינוך הבנות, אבל אינה עוסקת באופן מפורש ונרחב בחינוך המגדרי של הבנות בידי אמותיהן כחלק מתפקידן כאימהות האומה. ראו רחל אלבוים-דרור, 'נשים באוטופיות הציוניות' (לעיל הערה 74), עמ' 123-128. רחל אלבוים-דרור 'האישה הציונית האידיאלית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), **התשומע קולי?**, תל אביב וירושלים 2001, עמ' 106-105. במאמרה על הבניית התינוק והאם הארץ-ישראלים מראה שחלב סטולר-ליס את המאמץ הרב שהושקע בשנות המנדט בחינוך של האימהות, כמי שאמונות על 'מלאכת גידולו וטיפוחו של אותו [יהודי] חדש' (עמ' 277), אך היא אינה מתייחסת להבחנה מגדרית בין בנים לבנות. ראו שחלב סטולר-ליס, 'כך אנדל תינוק ציוני: הבניית התינוק והאם הארץ-ישראלים באמצעות ספרי הדרכה להורים', **עיונים בתקומת ישראל**, 13 (2003), עמ' 277-293. הנושא של חינוך המגדרי של בנות בידי אמותיהן בהקשר הלאומי-הציוני טרם נחקר כהלכה.

78 טיפול זה אמנם נועד גם להכשירן כעובדות בשכר במקצועות אלה, אך בפירוש גם להעניק להן את ההכשרה המגדרית שלא ניתנה להן בבית, כדי שבעתיד יוכלו למלא כראות את תפקידן כרעיות וכאימהות. עוד על כך ראו רוי, **ילדי ההפקר (לעיל הערה 4)**, עמ' 272-300.

פיקוח על בנות בידי אימהותיהן

ואולם לצד העיסוק הנרחב בהשפעות השליליות של היעדר תפקוד אימהי, או בדוגמה הרעה שהציבה האם לבתה, יש גם דיווחים אחרים של הגורמים המטפלים, המעידים על ניסיונות עקביים של האימהות להטיל על בנותיהן פיקוח מחמיר ולהצר את צעדיהן. התיאורים מן הסוג הבא אמנם רווחו למדי ביחס לאימהות אלה: 'ההשגחה בבית איומה [...] אין לקוות ממנה לכל פקוח על הבת המוזנחת';⁷⁹ אבל נראה כי תכופות מקור החיכוכים בין האימהות לנערות היה נעוץ דווקא בניסיוןן של האימהות למנוע מבנותיהן את מה שנתפס בעיניהן כיציאה לתרבות רעה. כך עולה למשל מן התיאור המופיע בצייטוט הפותח של המאמר וכן מתיאורים נוספים, שמהם ניכר בכירור כי אימהות רבות נחרדו מן הסכנות האורבות לבנותיהן בחוצות, והיו נכונות להעביר אותן למוסדות סגורים לנערות עזובות או עברייניות, כדי להגן על מה שנתפס בעיניהן כתומתן המינית.

רבים מן המסמכים הנוגעים לנערות העזובות מוזכרת פנייתן של האימהות אל המחלקה הסוציאלית העירונית, או אל גורמים אחרים, בבקשה שירחיקו את הבנות מן הבית ויעבירו אותן למוסד סגור, רצוי הרחק מן העיר. לעתים לוותה הפנייה גם בהודאה מפורשת בדבר אבדן יכולת הפיקוח של האם על בתה. כך עולה למשל ממכתבה של אם לנערה בת 13 שפנתה אל ראש העיר ישראל רוקח בראשית 1940 בבקשה כי יסדר את בתה במוסד, מאחר שהיא גרושה וטרודה בפרנסה, ולכן לדבריה מזניחה את ביתה ואת בתה: 'אל ישכח כב' שהיא ילדה ואף ילדה יפה. היא בת 13 וחצי [...] ידוע לי על ילדים כאלה שיש להם הורים וסדרו אותם במוסדות, והם דוקא נערים, ואל תשכחו ששלי היא ילדה'.⁸⁰ במקרה זה הועברה הילדה למשפחת איכרים בתל עדשים, ככל הנראה תמורת תשלום למשפחה הקולטת.⁸¹ לפרקים אמנם פנו גם אבות לנערות בבקשה דומה ובהקשר דומה, קרי כדי למנוע את יציאתן לתרבות רעה: 'אביה [של נערה בת 13] הופיע במחלקתנו ודרש את סדור בתו בהקדם כי לדבריו תמיד נמצאים בידה כספים שלא ידוע מהיכן משיגתם',⁸² אבל עם זה נראה כי הפנייה השכיחה יותר נעשתה בידי אימהות מודאגות.

פנייתם של הורים אל המחלקה הסוציאלית העירונית בבקשה לסדר את ילדיהם בכל מיני מסגרות – החל בבתי ספר וכלה במוסדות סגורים – הייתה נפוצה מאוד בשנות

79 דוד אידלסון, המפקח על מוסדות לילדים עזובים, אל משרד הפקוח על הנוער, 12.9.1946, אעת"א, 4-א2155.

80 ש' א' אל ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, 2.1.1940, אעת"א, 4-ד1772; תשובה מיהודה נדיבי, מזכיר עיריית תל-אביב, אל ש' א', 25.2.1940, אעת"א, 4-ד1772.

81 הנוהג להעביר בני נוער עזובים למשפחות בקיבוצים ובמושבים, תמורת תשלום או תמורת עבודה בחקלאות או בבית, היה נפוץ למדי. ראו למשל דוח מאת סידי ורונסקי, המחלקה הסוציאלית של הועד הלאומי, 13.12.1936, אצ"מ, J1/2452.

82 דוד אידלסון, בשם מנהל המחלקה הסוציאלית, אל הגב' זליגסון-שטרן, פקידת מבחן של ממשלת המנדט, 20.2.1945, אעת"א, 4-א2155.

השלושים והארבעים. זו כללה על פי רוב הצהרה על היעדר יכולתם לטפל בילדיהם בשל מצוקה כלכלית או ההכרח להתפרנס, בדרך כלל בשל היעדרו של אחד ההורים או מחלה או נכות.⁸³ הייחוד בפנייתן של האימהות לרשויות הרווחה היה נעוץ באופי הפנייה ובסוג הבקשה: בכל הבקשות המפורשות של האימהות לטפל בבנותיהן הופיעה באופן מפורש או סמוי – כגון בציטוט למעלה שבו ציינה האם כי ילדתה יפה – התייחסות אל יציאתן של הנערות לתרבות רעה. דברים אלה לוו לפרקים במעין וידוי של האם שבו הכריזה כי איבדה את היכולת לפקח על בתה, ומשום כך הם כללו תמיד בקשה או תביעה להעביר את הנערות למסודות סגורים. בניגוד לכך, פניות כלליות של הורים ביקשו בדרך כלל לסדר את ילדיהם במסגרות פתוחות כגון בבתי ספר או במועדונים.⁸⁴

דרישת האימהות מן הרשויות להפעיל פיקוח על בנותיהן מלמדת בראש ובראשונה על תחושתן כי מנגנוני הפיקוח המסורתיים במרחב הפרטי התפוררו וקרסו. היא גם מעידה על המידה שבה הן הפנימו תפיסות מגדריות ומיניות שמרניות ועל הזדהותן עמן, תפיסות שבגינן הואשמו תכופות הן עצמן בהתנהגות מינית מופקרת. סביר להניח כי אימהות אלה פעלו, לפחות רובן, מתוך חרדה אמיתית לגורל בנותיהן ומתוך רצון כן להגן עליהן מפני הנורא מכול – הידרדרות לזנות. עם זאת, נכונותן להדביק לבנותיהן את אות הגנאי של 'יציאה לתרבות רעה' מעידה על חלקן הפעיל בשימור הסדר החברתי הפטריארכלי, שהן עצמן היו גם קרבנותיו, לפחות כמו בנותיהן, אם לא יותר.⁸⁵

התבוננות במבט השוואתי בהקשר היסטורי אחר עשויה לשפוך אור על הנסיבות שהובילו הורים בכלל ואימהות בפרט לפנות אל הרשויות כדי שהללו ירחיקו את בנותיהם מן הבית. מחקרה של מרי אודם על נערות ממעמד הפועלים בארצות הברית בשנים 1885-1920 חושף שני מיני פניות של הורים אל הרשויות כדי שיתערבו בפיקוח על בנותיהם. דפוס אחד, שרווח בראשית המאה העשרים, כלל פנייה של הורים ממעמד הפועלים אל בתי המשפט כדי לתבוע גברים שקיימו קשרים רומנטיים עם בנותיהם בגין בעילת קטינה. פניות אלה התאפשרו בעקבות העלאת גיל הקטינות המינית של נערות ל-16-18 בכמה מדינות. הדפוס הרווח השני היה פנייתם של הורים לבתי דין לנוער ודיווחם

83 ראו למשל תזכיר על מצב העולים בתל-אביב יפו, 1935, אעת"א, 4-1423; 'סקירה על מפעלי העזרה הסוציאלית בתל-אביב', פברואר 1941, אעת"א, 4-1427.

84 לצד פניית האימהות יש גם כמה עדויות לפניות של הנערות עצמן שבהן ביקשו כי ירחיקו אותן ממשפחותיהן. גם בפניות אלה נרמזו או נאמרו במפורש כי הן חוששות מפני יציאתן לתרבות רעה. ראו למשל את פנייתה של שרה בירנבוים ממשק הפועלות בצפון תל אביב אל ראש העירייה ישראל רוקח, בבקשה להגדיל את תקציב המשק כדי שיוכל לקלוט נערות עזובות נוספות. במכתבה היא ציינה כי בקשתה מראש העירייה נעשית בעקבות פנייתן של כמה נערות עזובות שביקשו שיסדרו אותן במשק הפועלות, כאשר כל אחת מהן 'מחוסרת כל פקוח, מסתובבת ברחובות כל הימים, כי האב שכור האם עורת וכו'". ראו שרה בירנבוים ממשק הפועלות בצפון תל-אביב, אל ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, 12.4.1938, אעת"א, 4-2154.

85 על אפשרויות שהיו לנערות ולא היו בידי אמותיהן ראו בהמשך המאמר.

על התנהגותן המופקרת של בנותיהם במטרה להעבירן למוסדות תיקון לנערות עברייניות. בשני הדפוסים הללו ההקשר היה זהה: ההורים פנו אל הרשויות משום שחשו כי סמכותם ההורית ויכולת הפיקוח שלהם התערערו בעקבות יציאתן של הנערות אל המרחב הציבורי במטרה לעבוד כשכירות או כדי לבלות במרכזי השעשועים שצמחו חדשות לבקרים בערים הגדולות. אודם טוענת כי החשש מפני עצמאותן החברתית והמינית החדשה של בנותיהם והרצון לרסן ולהשיב את הסדר המגדרי והפטריארכלי על כנו, הם שהובילו את ההורים לערב את הרשויות בפיקוח על הבנות. לטענתה, התיעוש והעיוור המואצים בשנים אלה השפיעו ישירות על התערעורת הסדר המגדרי הפטריארכלי ועל ערעור הגבולות בין המרחב הפרטי לציבורי, כך שרצון ההורים לרסן את בנותיהם ביטא תהליכים אלה ואת הקושי החברתי להשלים עמם.⁸⁶

מחקר זה ומחקרים אחרים שעוסקים בהשפעותיהם של התיעוש והמודרניזציה על תפיסות מגדר, חושפים כי תכופות הועמדו במוקד השיח הציבורי, הסוציאלי והמשפטי נערות ונשים צעירות, והן שנתפסו כמאיימות על הסדר החברתי והמגדרי המסורתי. במצבים היסטוריים שבהם יצאו נשים אל תחומי המרחב הציבורי והחלוקה הברורה כביכול בין המרחב הפרטי לציבורי התערערה, נתפסו נערות ונשים צעירות כמי שזקוקות לפיקוח הדוק וכמי שמסכנות את החברה בכללותה. הדאגה הציבורית הגוברת מפני נשים צעירות, ובעיקר מפני התנהגותן המינית, הובילה לידי עיצובה של מדיניות פיקוח חדשה ולהתערבות הן של המדינה והן של ארגונים פילנתרופיים, רבים מהם ארגוני נשים. למן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה נוסדו בארצות המתועשות במערב שורה של מוסדות פיקוח ותיקון, וכן הועברו מגוון של חוקים – כגון החוק שנועד להעלות את גיל הקטינות המינית של בנות – במטרה לשלוט במיניותן של נשים צעירות ולפקח עליה.⁸⁷ פנייתן של אימהות עניות אל רשויות הרווחה בתל אביב המנדטורית, וכן פניית ההורים ממעמד הפועלים בארצות הברית של שלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים אל רשויות החוק, מעידות כי בנסיבות היסטוריות מסוימות נוצר שיתוף פעולה בין חלקים משכבות העוני ובין הרשויות השלטוניות והציבוריות. טענה זו

Mary E. Odem, *Delinquent Daughters: Protecting and Policing Adolescent Female Sexuality in the United States, 1885-1920*, Chapel Hill NC 1995, pp. 38-62, 157-184

87 על המאבק להעלאת גיל ההסכמה המינית באנגליה במאה התשע עשרה ראו Deborah Gorham, “The Maiden Tribute of Modern Babylon” Re-examined: Child Prostitution and the Idea of Childhood in Late Victorian England”, *Victorian Studies*, 21, 3 (1978), pp. 353-381. על ארגוני הנשים שהיו מעורבים בפיקוח על נערות ראו למשל Lucy Bland, ‘Purifying the Public World: Feminist Vigilantes in Late Victorian England’, *Women’s History Review*, 1, 3 (1992), pp. 397-412. על מסגרות פיקוח לנערות עברייניות ועברייניות מועדות ראו למשל Heather Shore, ‘Reforming the Juvenile: Gender, Justice and the Child Criminal in Nineteenth-Century England’, in: John Muncie, Gordon Hughes & Eugene McLaughlin (eds.), *Youth Justice: Critical Readings*, London 2002, pp. 159-172

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

מנוגדת לטענות ביקורתיות של היסטוריונים וסוציולוגים על אופי היחסים בין המדינה ובין המשפחה בעידן המודרני, שבמסגרתם הופעל לטענתם דיכוי על משפחות ממעמד הפועלים בשל ההתערבות ההולכת וגוברת של רשויות השלטון בנעשה בהן למן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה. מגמה זו, על פי קריאות אלה, מקורה ברצון למשטר אותן ולהתאימן לערכים ולאורח חיים בורגניים. טענות מסוג זה מתארות את המשפחות הללו במונחים של קרבן פסיבי של מדיניות זו, וכמי שסבלו בהכרח מההתערבות הגדולה של עובדי רווחה, עובדי בריאות הציבור ונציגי החוק.⁸⁸ ואולם דוגמאות אלה מלמדות כי בנסיבות היסטוריות מסוימות התמונה מורכבת יותר, ומשפחות עניות השתמשו במגמות התערבות אלה כדי לשרת את האינטרסים שלהן עצמן, שלא בהכרח גם ניצבו תמיד בסתירה לאינטרסים של הרשויות הציבוריות.

יציאה אל המרחב הציבורי

הדאגה לנוכח התערעורתם של מנגנוני הפיקוח על נערות במרחב הפרטי, דאגה שהייתה משותפת לגורמים המטפלים ולמשפחות כאחד, ביטאה לא רק את התערעורתה של המשפחה המסורתית, אלא גם שינויים שחלו במרחב הציבורי ובאפשרויות שהיו פתוחות לנערות ולנשים צעירות. כניסתן של צעירות אל שוק העבודה העירוני והיכולת להרוויח ולו שכר זעום שינו את מערך הכוחות המסורתי בתוך המשפחות והפחיתו את תלותן של הנערות במשפחותיהן. אמנם גם נערים רבים עבדו למחייתם וסייעו בפרנסת המשפחה, והגורמים המטפלים גם דיווחו על החירות המסוימת שהקנו הרווחים לנערים ועל הסכנות המוסריות הטמונות ב'רווחים קלים' אלה;⁸⁹ אבל עבודה לשם פרנסה של נערות עניות נתפסה כבעלת השלכות מרחיקות לכת הרבה יותר מבקרב נערים על היכולת להפעיל עליהן פיקוח מחמיר במרחב הפרטי ולהגן עליהן מפני חשיפה לסכנות מיניות במרחב הציבורי.

כך למשל כרכה הדוויג גלנר, המנהלת בפועל של המחלקה לטיפול בילד של עיריית תל אביב, בין הכספים שהרוויחו נערות ובין עובדת היותן עזובות ועברייניות. בדוח מקיף על ארבע נערות שנמצאו בפיקוחה, מתוקף היותה גם פקידת מבחן מטעם ממשלת המנדט,⁹⁰ היא תיארה לפני מרגרט ניקסון, מפקחת סוציאלית ואחראית מטעם הממשלה

88 ראו למשל Jaque Donzelot, *The Policing of Families*, London 1979, pp. 48-95

89 רבים מן המקורות של גורמי הרווחה בתקופה זו ההתייחסות אל הרוכלות – אחת העבודות השכיחות של נערים ברחובות – היא כאל עבודה קלה שבקלות עלולה לדרדרם לעבריינות. ראו למשל הדוויג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל מזכירות אגודת פועלי העץ של הסתדרות העובדים הכללית בא"י, 21.5.1937, אעת"א, 4-11770.

90 במחצית הראשונה של שנות השלושים היו עובדות סוציאליות בלשכות המקומיות מפקחות כבוד מטעם ממשלת המנדט, עד מיסודה של מערכת המבחן לנוער ב-1937. עוד על כך ראו אלעד ווינר, שירות המבחן לנוער (לעיל הערה 46), עמ' 31-35.

על נערות שעברו על החוק, את הידרדרותן של הנערות לפשיעה ועזיבה מינית: 'חנה [...] עבדה בארבע השנים האחרונות כמשרתת, אך מעסיקיה והוריה דואגים לכלכלתה ואת הכסף שהיא מרוויחה היא רשאית להוציא כרצונה. היא מבזבזת אותו על בגדים ושעשועים. היא אינה דוברת מילה של אמת. לאחרונה גנבה חמש לירות יחד עם ש' ת' [...]'; 'שמחה [...] עבדה כמשרתת בחמש השנים האחרונות. ישנו מאבק תמידי בינה ובין הוריה שכן היא שומרת לעצמה את כל מה שהיא מרוויחה ומבזבזת את הכסף על בגדים וקולנוע [...]'.⁹¹

עבודתן של הנערות כמשרתות או כעוזרות בית אכן הייתה אחת העבודות השכיחות ביותר שבהן הועסקו ילדות ונערות, בעיקר ממוצא מזרחי, וגם הנערות הנוכרות בדוח המצוטט למעלה הן כולן מזרחיות.⁹² נערות אחרות, מזרחיות ואשכנזיות, עבדו כרוכלות בשוק, כמורטות נוצות, כזבניות, כמלצריות, כפועלות בבתי חרושת וכתופרות.⁹³ רובן המכריע של נערות אלה עבדו כדי לסייע בפרנסת המשפחה ומן הסתם העבירו את הסכומים הפעוטים שהרוויחו לידי הוריהן. גם אם שמרו את שכרן לעצמן, ספק אם היה ברווחים דלים אלה כדי להעניק להן את העצמאות המסוכנת שממנה חששו הוריהן והגורמים המטפלים כאחד. עם זאת, ברור כי כושר הפרנסה, אף אם היה חלקי ביותר, יכול היה להעניק להן בנסיבות מסוימות מרחב תמרון שלא היה בידיהן אילו לא הרוויחו שכר תמורת עבודתן.

כמו שמתבהר היטב מהדוח שהובא למעלה וממקורות נוספים, מרחב תמרון זה כלל את האפשרות ליהנות מן ההיצע המגוון של ההנאות והבידור של חיי הכרך. חשוב לזכור כי רוב הנערות עבדו שעות רבות ולא היה בידיהן מן הסתם זמן פנוי רב, או כוחות, לצאת לבלות, ועל כן נראה כי הדיווחים על ריבוי הנערות המעבירות את זמנן בקניית בגדים או בבתי הקולנוע משקפים בראש ובראשונה את החרדה של הגורמים המטפלים, ודרכם גם של המשפחות, לנוכח התרופפות מנגנוני הפיקוח הביתיים; ואולם דיווחים אלה מעידים כי תל אביב, על תרבות הפנאי ותרבות החוצות המפותחות שלה, אכן אפשרה גם לנערות עניות סוג של הנאות עירוניות שלא היה נגיש להן אלמלא התגוררו בכרך גדול.⁹⁴ ברור

91 הציטוטים נכתבו במקור באנגלית. התרגומים שלי. ראו הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל מוגרט ניקסון, מפקחת סוציאלית של הממשלה, 'דוח בנוגע לנערות פושעות', 7.12.1933, אעת"א, 4-A2116.

92 ראו למשל טבלאות של החלוקה המקצועית של האוכלוסין בת"א, ידיעות עיריית תל-אביב, 7 (פברואר 1926). על עבודת ילדות ונערות ממוצא מזרחי כמשרתות ראו למשל מרגלית-שטרן, "חברות למופת" (לעיל הערה 11), עמ' 115-144.

93 ראו למשל 'רשימה של ילדים שנתקבלו לבתי-הספר ממשפחות העומדות בטפולנו', בצירוף מכתב מאת הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, אל מר יצחק אלטרמן, מנהל מחלקת החינוך, 1.12.1937, אעת"א, 4-1771; 'חנן ותרבות', ידיעות עיריית תל-אביב: ספר השנה לשנת תרצ"ח, 1937-1938.

94 על תל אביב כמרכז של תרבות ובילויים בשנות המנדט ראו את ספרה של ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל-אביבית בתקופת המנדט, חיפה 2007.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

גם כי למן המחצית השנייה של שנות השלושים ובפרט בשנות מלחמת העולם השנייה אפשרויות אלה גדלו, שכן הון זר, שהגיע עם החיילים שהוצבו בתל אביב או בילו בה, זרם לעיר, ומוכן שעצם נוכחותם של החיילים הייתה מקור חדש לבילויים משותפים.⁹⁵ ביטוי לקשר בין ההתרופפות של מנגנוני הפיקוח במרחב הפרטי ובין פיתויי המרחב הציבורי העירוני, מופיע למשל בפנייתה של המחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית תל אביב בקיץ 1945 אל נשיא מועצת רמת גן בעקבות מידע שהגיע לידה על הנהג של בני נוער מתל אביב להגיע לקולנוע 'רמה' ולצפות יחדיו ב'סרטים מיוחדים ל'דוברי ערבית'.⁹⁶ במכתב הובהר כי הסכנה הגדולה ביותר בנוהג זו טמונה לנערות, שמגיעות למפגשים ללא ידיעת משפחותיהן: 'יש ומסתדרות שם פגישות בלתי רצויות, שהן בחזקת סכנה'; שכן 'הוברר מקרים של נערות שהוסיפו לבלות בחברה מפוקפקת בקפה שליד הקולנוע, עד שעה מאוחרת בלילה. הדבר גרם לסבוכים קשים'.⁹⁶ ההתייחסות אל הסרטים הדוברים ערבית הבהירה כי הכוונה לנערים ולנערות ממוצא מזרחי. כמה שנים לפני כן הסבירה המטפלת בנערות מטעם העירייה מדוע דווקא נערות מזרחיות חשופות לסכנות הטמונות בבילויים עירוניים נעדרי פיקוח:

המותרות השוררים בעיר, חלונות הראווה המלאים חפצים יקרים, התלבשות היקרות הממלאות את הרחובות, בתי קפה ובתי שעשועים המלאים אנשים, כל אלה מעוררים בנערות הפרימיטיביות היוצאות מתוך סביבה של חיים קשים ומלאי עצב רגשי קנאה ותשוקה. אם כי הנערה יודעת שדרך הרווחים הקלים אינה הוגנת, אף על פי כן היא אינה עומדת במבחן.⁹⁷

אבל לא רק הנערות המזרחיות הוצגו כמי שאינן מסוגלות לעמוד בפני פיתוייו של הכרך המודרני, אלא גם אמותיהן. במאמרה של מימי אייזנשטדט על ההבניה של עבריינות הנוער בשנות המנדט, היא טוענת כי אימהות ממוצא מזרחי 'הואשמו בקלות דעת ובחוסר אפשרות לעמוד בפני הפיתויים שהעמידו בפניהן העיר והחברה המודרנית. הן תוארו כמסונוורות ממנעמי החיים, כמחפשות אחר תענוגות וכמזניחות בשל כך את תפקידן המסורתי בטיפול בילדיהן'.⁹⁸ כלומר, הסכנות הטמונות במרחב הציבורי לנערות

95 ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 3), עמ' 166-217.

96 חיים כצנלסון, מנהל המחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית תל-אביב, אל מר קריניצי, נשיא מועצת רמת גן, 24.7.1945, אעת"א, 2155-4. חוץ מבית הקולנוע ברמת גן, גם במנשייה היה בית קולנוע ערבי, שאליו נהגו ללכת גם יהודים משכונת כרם התימנים ומשכונת קרטון, חוץ מבתקופות של מתח ביטחוני כגון זה שהיה בראשית המאורעות ב-1936. ראו פיירברג, 'תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים' (לעיל הערה 29), עמ' 45. על חבורות הנוער המעורבות ראו בהמשך הדברים.

97 כדי להדגיש שמדובר בנערות ממוצא מזרחי, ציינה הכותבת כי הנערות הללו מגיעות כולן מ'ן השכונות הערביות', קרי השכונות המעורבות של יהודים וערבים בדרומה של תל אביב, שבהן היה ריכוז גבוה של תושבים יוצאי ארצות האסלאם. ראו 'דוח על הטפול בנערות מאפריל 1941 עד אפריל 1942', מאת מירה שיפמנוביץ, 1943, אעת"א, 2154-4.

98 אייזנשטדט, 'הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות"' (לעיל הערה 43), עמ' 88.

וגם לאמותיהן, סכנות שנושאות אופי מפתה ומיני שמנוסח בגלוי או במרומוז, הוצגו כתולדה של המעבר החד והרה האסון מן המסורתיות אל המודרניות. משום שהנערות ואמותיהן הגיחו מן העולם הסגור, המסורתי – ולעניות דעתם של הגורמים המטפלים, גם הפרימיטיבי – של ארצות האסלאם והתרבות המזרחית,⁹⁹ הן לא הצליחו להפעיל את מנגנוני השליטה העצמית, דחייה של סיפוקים והשיפוט המוסרי, שאמורים להיות נחלת מי שצמחו באופן טבעי בסביבה מודרנית ומתקדמת.¹⁰⁰

ממד מרכזי בזיהוי המזרחים עם מסורתיות נחשלת היה נעוץ בדתיותם, כלומר בעובדה שרבים מן התושבים שהגיעו מארצות האסלאם היו דתיים מאוד או לפחות מסורתיים, ולכן נתפסו כמי שמתקשים במיוחד להשתלב בהווייתה החילונית המודרנית של החברה היישובית, ובפרט בהווייתה העירונית של העיר העברית התוססת.¹⁰¹ הד לכריכת היציאה של נערות לתרבות רעה עם מוצאן העדתי והדתי נמצא גם בקרב תושבי הקהילה התימנית שהתגוררו בתל אביב ובשכונותיה, וייתכן כי הם מייצגים גם קהילות אחרות של תושבים יוצאי ארצות האסלאם שהתיישבו בתל אביב.¹⁰² בקיץ 1938 פנה הוועד הפועל של המועצה הדתית ליהודי תימן אל עיריית תל אביב כדי לשבח את יזמתה להקים בית ספר ערב לנערות בנות עדות המזרח. הוועד אמנם התייחס גם אל הנערים והודה בכאב כי 'חלק גדול מהנער התימני המוזנח הנהו "מרדף ריקים וחסר לב"', אך רוב המכתב הוקדש לתיאור מאמציהם של נציגי העדה לשכנע את הנערות להצטרף לבית הספר כדי שיהיו בפיקוח ולא ישוטטו בחוצות.¹⁰³ בסמוך להקמתה של 'הועדה להגנה על כבוד בת ישראל' שהקימה הרבנות, נוסדה, כנראה ביזמתם של נציגי העדה התימנית, מעין ועדת משנה ליהודי תימן. במסגרת זו קיימו חברי הוועדה דיונים בנוגע 'למצב הנערות התימניות', שמעו הרצאות מפי מומחים כגון פרופ' יהושע פישל

99 המושג 'תרבות מזרחית' הוא עצמו כבר תולדה של הנחות מוקדמות ביחס למוצא מזרחי. ראו הערה 40 לעיל.

100 לדיון נרחב במערביות ובמודרניזציה בתקופת המנדט בהקשרים אתניים ולאומיים ראו הירש, "באנו הנה להביא את המערב" (לעיל הערה 40).

101 לדיון בדתיות ובמסורתיות של תושבים יוצאי ארצות האסלאם שהתיישבו בתל-אביב ובתפיסות השליליות שרווחו ביישוב ביחס למאפיינים אלה, ראו למשל רוזי, ילדי ההפקר (לעיל הערה 4), עמ' 44-47.

102 עם זאת יש לקחת בחשבון שתושבים יהודים שמוצאם מתימן היו באופן יחסי דתיים יותר, הן בהשוואה לקהילות של יוצאי אירופה והן בהשוואה לקהילות אחרות שמוצאן מארצות האסלאם. ראו ניצה דרויאן, באין 'מרבד קסמים': עולי תימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד, 1881-1914), ירושלים תשמ"ב.

103 במכתב הם מציינים בשמחה כי הצליחו לשכנע כשבעים נערות להצטרף לפעילות תרבותית של הרצאות בשעות הערב ונראה שהכוונה לבית הספר שהקימה עיריית תל אביב. ראו המועצה הדתית ליהודי תימן בא"י, הוועד הפועל, אל יצחק אלטרמן, מנהל מחלקת החינוך של עיריית תל-אביב, 24.6.1938, אעת"א, 24154-א-4.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

שניארסון, וניסו לגייס כספים 'למען כבוד האומה ומוסר האנושיות' במטרה להילחם ב'נגע הפריצות' שפשה בקרב הנערות בנות העדה.¹⁰⁴

פעילות זו של נציגי העדה התימנית מעידה על החשש העמוק של נציגיה מפני ההשפעות השליליות של החשיפה להווי החיים המודרניים, בפרט על הנערות, אך היא גם מעידה כי שינויים ממשיים אכן התרחשו בתוך הקהילות המסורתיות והדתיות, ובראש ובראשונה בקרב הדור הצעיר – בנים ובנות כאחד. באופן מפתיע לכאורה הצטרפו אל הסופקים כפיים בייאוש לנוכח שינויים אלה גם הגורמים המטפלים, שהשתייכו רובם ככולם אל אותם חוגים שאמורים היו לקדם בברכה את השפעות המודרניזציה והחילון על קהילות מסורתיות וסגורות. כך למשל ביכו נציגי מוסדות הרווחה במפגש שנערך בעניין הקמתם של מוסדות לנערות עזובות את 'מסגרת החיים החפשית בארץ יותר מאשר בארצות אחרות' ואת השפעותיה השליליות, בראש ובראשונה בתל אביב, על נערות שמידרדרות בשל כך לחיים של עזובה והפקרות מינית.¹⁰⁵

ביקורת שמתמקדת בדפוסי הביולוגיים של נערות וצעירות במרחב הציבורי לא נולדה כאמור בהקשר של היישוב. אולמות הריקודים, בתי הקולנוע וגני השעשועים שצצו כפטריות אחר הגשם בערים במערב למן אמצע המאה התשע עשרה, משכו אליהם קהל צעיר ומעורב בדרך כלל, וכך נוצרה תת-תרבות של חברות מעורבות של בני נעורים, שבמסגרתה יכלו נערות ונשים צעירות ליהנות לראשונה מרומנטיקה וממין שלא במסגרת מוסד הנישואים. חירות חדשה זו של נערות וצעירות בערים הגדולות נתפסה כאיום על הסדר המגדרי המסורתי, ולכן הייתה מוקד למדיניות שעניינה הרחקת הנערות מן הרחובות והשבת הפיקוח עליהן.¹⁰⁶ מדיניות זו ביטאה תהליך כללי שהתרחש בעיקר למן העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה בחברות המערביות המתועשות, של פיקוח מחמיר על התנהגות מינית שחורגת מתחומי הנישואים והרבייה. פיקוח זה כלל איסור על הומוסקסואליות, צנזורה על ספרות פורנוגרפית ואיסור על הפלות.¹⁰⁷ עם זאת, הביקורת בתקופת המנדט על הנוכחות במרחב הציבורי ועל התנהלותן של נערות ולעיתים גם של אמותיהן, נשאה גם מאפיינים אתניים ודתיים שהיו ייחודיים למפגש

104 בולטין מס' ז של הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל, טבת, תש"ג, אעת"א, 4-2154-ג; הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, הוועדה ליהודי תימן, אל ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, 15.1.1943, אעת"א, 4-2154.

105 זכרון דברים של פגישה בעניין מוסדות לטיפול בנערות לפי הזמנת המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי, 19.1.1938, אעת"א, 4-2154-א.

106 ראו למשל Kathy Peiss, 'Charity Girls and City Pleasures: Historical Notes on Working-Class Sexuality, 1880-1920', in: Ann Snitow, Christine Stansell & Sharon Thompson (eds.), *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, New York 1983, pp. 74-87

107 ראו למשל Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800*, London 1989

בין העולמות ובין התרבויות, מנת חלקה של חברת ההגירה היהודית החדשה שהתגבשה בפלשתינה בשנים אלה.

במקום סיכום: מצוקותיה של חברת הגירה

הסכסוכים האלימים לעתים בין הנערות למשפחותיהן ואמותיהן בפרט, הפנייה הנואשת של האימהות אל מוסדות הרווחה כדי שיטילו פיקוח על בנותיהן הסוררות וירחיקן מבתיהן, הניסיון של הגורמים המטפלים ולפרקים גם של נציגי עדות דתיות להילחם בביטויים של התרופפות מנגנוני השליטה המסורתיים – כל אלה מעידים על מתחים משפחתיים, חברתיים, תרבותיים ומגדריים. התמקדותן של הרשויות בנערות ובאימהות ממוצא מזרחי יוצרת את הרושם כי בעיות אלה היו ייחודיות למשפחות שמוצאן מארצות האסלאם, בפרט לנוכח הקישורים המפורשים והסמויים שיצרו המעורבים בטיפול בנערות בין בעיות אלה ובין התרבות הנחשלת כביכול של מי שמוצאם במזרח. לדידם, נחשלות זו באה לידי ביטוי במבנה הפטריארכלי השמרני של המשפחות, בהיעדר כישורים הוריים ויכולות חינוך של הדור הבוגר, בדתיות שאבד עליה הכלח, ובאופן כללי בכל הסממנים של מסורתיות מזרחית שמנוגדת לרוח המודרנית, החילונית והמערבית. ואולם רושם זה מטעה מאוד, לא משום שבעיות אלה לא אפיינו משפחות מזרחיות רבות שהתגוררו בתל אביב, אלא משום שאותן בעיות היו גם נחלתן של משפחות אשכנזיות בעיר באותן שנים. אמנם אין ספק שהיו הבדלים ניכרים באורח החיים, באמונות ובהשקפות של מי שהיגרו מארצות ערב או מארצות שבהן היה ריכוז גבוה של מוסלמים ובין מי שהיגרו מארצות אירופה. מבנה הייררכי פטריארכלי נוקשה בתוך המשפחה אכן אפיין משפחות רבות שמוצאן בארצות מוסלמיות,¹⁰⁸ וכך גם אורח החיים הדתי או המסורתי. גם העובדה שברבות מארצות האסלאם התרחש תהליך המודרניזציה מאוחר יחסית, וחברות אלה עדיין היו ברובן כפריות, השפיעה על אופי המפגש של המהגרים מארצות האסלאם עם החברה העירונית היהודית החדשה שהתגבשה בפלשתינה בשנות המנדט.

אבל עם זאת, גם רבים מן היהודים שהיגרו מאירופה בשנות המנדט קיימו אורח חיים מסורתי, הן מבחינת מבנה המשפחה וחלוקת התפקידים בה, הן מבחינת חיי הקהילה והמקום המרכזי שתפסו בה הדת והמסורת והן מבחינת רמת החשיפה שלהם לתהליכי התיעוש, העיור והמודרניזציה. חשוב לזכור כי רוב המהגרים לפלשתינה בשנות השלושים והארבעים הגיעו ממזרח אירופה, שחלקים נרחבים ממנה עדיין נמצאו באותן שנים בתהליכים מוקדמים יחסית של מודרניזציה.¹⁰⁹ אל תנאים אובייקטיביים אלה

108 על המבנה הפטריארכלי במשפחות יהודיות בארצות האסלאם ראו למשל אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א.

109 על יהודי מזרח אירופה בעידן המודרני ראו למשל אלי צור (עורך), עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה, קריית שדה בוקר 2005.

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

הצטרפו התפיסות השליליות שהתפתחו תחילה בקרב היהודים במערב ולאחר מכן בתנועה הציונית, ולפיהן יהודי מזרח אירופה, ה-Ostjuden, גילמו את השלב הנמוך של דרגת ההתפתחות התרבותית ואת הקיום הגלותי הטפילי והמנוון, שממנו שאפה הציונות בכל מאודה להירפא. פן מרכזי של דימויים שליליים אלה היה נעוץ בתפיסתם את יהודי מזרח אירופה כמי שמגלמים את היסודות האוריינטליים הנחותים של היהדות, ולכן נזקקים לתהליך של חינוך ותרבות על ידי הציונות המערבית.¹¹⁰

ואולם על אף נקודות דמיון מסוימות, ממשיות וסטראוטיפיות, בין המהגרים שמוצאם מארצות האסלאם ובין המהגרים שמוצאם מארצות מזרח אירופה, נוצר הרושם המדומה כאילו המצוקות של המעבר מחברה מסורתית למודרנית היו נחלת המהגרים מארצות האסלאם בלבד. יתרה מכך, תיאור המפגש הטראומטי של משפחות מזרחיות עניות עם החיים העירוניים המודרניים, שהביא בהכרח לידי התפרקות המשפחה וליציאתן של הנערות, ולעתים גם של האימהות, 'לתרבות רעה', צייר תמונה של חברה עירונית בעלת זהות מודרנית ומערבית מגובשת, שמתקשה לקלוט לתוכה מהגרים מחברות מסורתיות. אבל תמונה זו התקיימה בדמיונם של הגורמים המטפלים יותר מבמציאות עצמה, שכן חברה זו הורכבה מערב רב של מהגרים ותיקים וחדשים, רבים מהם יוצאי ארצות שכאמור לא השלימו את תהליך המודרניזציה. יתרה מזאת, החברה היישובית עצמה נמצאה בתהליך מתמיד של גיבוש ושינוי, בפרט בשנות השלושים והארבעים, עשורים שבהם אוכלוסייתה הלכה וגדלה בקצב מסחרר. גם אם היו בתל אביב סממנים רבים של כרך מערבי מודרני – על התעשייה המשגשגת ועל תרבות הצריכה המפותחת שלה – היו בה גם מאפיינים מסורתיים ולא מערביים רבים, הן ברוח השטעטל המזרח-אירופי והן ברוח התרבות האוריינטלית, הערבית והיהודית.¹¹¹

עם זאת ברור גם כי הקשיים של משפחות רבות בתל אביב של אותן שנים לא היו מדומים כלל. הדאגה העמוקה של הרשויות והמשפחות כאחד לנוכח סכנת היציאה של נערות ל'תרבות רעה', הניסיון להשיב את הנערות אל המרחב הביתי המוגן או לפחות להעבירן למסגרות בפיקוח, החיכוכים התכופים בינן ובין משפחותיהן – כל אלה ביטאו קשיים ומתחים של חברה שמצויה בסוג של משבר. אמנם השיח המתאר קשיים אלה נוצר בקרב גורמי הרווחה והתייחס רק אל אותן משפחות שטופלו ישירות בידי רשויות

110 ראו הירש, "באנו הנה להביא את המערב" (לעיל הערה 40), עמ' 52-58, 141-150.

111 על תל אביב כשילוב של מזרח ומערב ראו את מאמרה של ענת הלמן: Anat Helman, 'East or West? Tel-Aviv in the 1920s and 1930s', in: Ezra Mendelson (ed.), *People of the City: Jews and the Urban Challenge – Studies in Contemporary Jewry* XV, New York & Oxford 1999, pp. 68-79. על תפיסה דומה של החברה הישראלית כחברה מודרנית כביכול שקולטת את המהגרים המסורתיים מארצות ערב ומצפון אפריקה בשנות החמישים, ראו שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, 'מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', בתוך: אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, תל אביב 1993, עמ' 120-147.

הרווחה ובוודאי לא אל כלל המשפחות בתל אביב, אבל עם זאת חשוב לזכור כי אין מדובר כאן במאות בודדות של משפחות. בשנות השלושים והארבעים טיפלו גורמי הרווחה העירוניים בתל אביב באלפי משפחות ובכמעט עשרים אלף ילדים ובני נוער, ורבים אחרים פנו לשם סיוע סוציאלי וכלכלי לגורמים אחרים כגון התאחדויות עולים וארגוני סעד פרטיים.¹¹² גם מחקרה המקיף של דבורה ברנשטיין על נשים בשוליים בתל אביב המנדטורית חושף את ההיקף הנרחב של המצוקה החברתית והכלכלית שחוו רבים מבני העיר בתקופה זו.¹¹³

ספרה של ברנשטיין ומחקרים אחרים מלמדים כי מצבי משבר מן הסוג שתוארו במאמר זה אופייניים לחברת הגירה ולמצבים של הגירה: מתחים בין-דוריים ולעתים אף היפוך תפקידים דורי, תולדה של יכולת ההיטמעות המהירה בהרבה של הדור הצעיר;¹¹⁴ התערערות של המבנה המשפחתי הפטריארכלי בשל אבדן סמכותו של האב המתקשה להיקלט בחברה החדשה ובשל קשיי הפרנסה, שלעתים קרובות הם מנת חלקם של הגברים המהגרים דווקא יותר משל הנשים המהגרות;¹¹⁵ מתחים ומריבות בין ההורים בשל דאגות כלכליות וקשיי התאקלמות, שמביאים לעתים לידי התפרקות של מסגרת המשפחה;¹¹⁶ או אבדן הביטחון ותחושת השייכות של המהגרים, שלעתים קרובות נשענו על משפחה מורחבת ועל חיי קהילה מפותחים בארצות המוצא שלהם.¹¹⁷

אף שרבות מתופעות אלה טיפוסיות לחברת הגירה ולמצוקותיהם של מהגרים, ביכרו הגורמים המטפלים למקד את תשומת לבם בהיעדר התפקוד המשפחתי כאינדיקציה לבעייתיות ולמגבלות הטמונות במוסד המשפחה עצמו. קרי, לדידם, ריבוי הבעיות החברתיות שמקורן במשפחה הוכיח כי תפקידן של הרשויות להתערב בנעשה בה, לצמצם את תפקידיה ואת יכולת השפעתה, להפריד בעת הצורך בין ילדים להוריהם ולהעביר את הראשונים לידי מוסדות שיחליפו את התא המשפחתי המעורער. תפיסות אלה לא היו ייחודיות למוסדות הרווחה בתל אביב, אלא שיקפו הלכי רוח נרחבים בחברה היישובית באותן שנים הן בקיבוצים והן בעיר. החשדנות כלפי מוסד המשפחה, הרצון להקטין את מקומה ולהגדיל את כוחם של המוסדות – החל במסגרות החינוך הפורמלי

112 ראו רוזי, **ילדי ההפקר** (לעיל הערה 4), עמ' 131-153.

113 ברשנטיין, **נשים בשוליים** (לעיל הערה 3).

114 ראו למשל Richard C. Nann (ed.), *Uprooting and Surviving: Adaptation and Resettlement of Migrant Families*, Dordecht 1982

115 ראו למשל Paula Hyman, 'Immigrant Jewish Experience in the U.S', in: Judith R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1991

116 ראו למשל Ronna Sigman Friedman, 'Send my Husband who is in New York City: Husband Desertion in the American Immigrant Community', *Jewish Social Studies*, 44 (1982), pp. 1-17

117 Tamara Hareven & Andrejs Plakans (eds.), *Family History at the Crossroads*, Princeton 1987

אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים

והחינוך המשלים, עבור בתנועות הנוער וכלה בלינה המשותפת בקיבוצים ובמוסדות סגורים ובכפרי נוער לילדים עזובים – כל אלה ביטאו את השפעותיהן המגוונות של תפיסות מודרניות של המשפחה על עיצובה של החברה היישובית באותן שנים.¹¹⁸ ההתמקדות בנערות והתיוג שלהן כמופקרות מינית, גם כשלא עסקו בזנות, גם הם כאמור לא היו ייחודיים לחברה היהודית העירונית של שנות המנדט. החרדה הציבורית, ולעתים גם המשפחתית, לנוכח אבדן מנגנוני הפיקוח על הנערות במרחב הפרטי, אכן ביטאו תהליכים של שינוי שהתרחשו במערך המשפחתי ובגידול האפשרויות של נערות ליהנות מאוטונומיה רבה יותר במרחב הפרטי והציבורי כאחד. שינויים אלה נשאו מאפיינים מובהקים של ערעור תפיסות מגדריות מסורתיות של נשיות ומיניות נשית. ואולם חרדות אלה, לצד הניסיונות העקביים להצר את צעדיהן של הנערות, תכופות מתוך הכפשת שמן, גם העידו על הענקת משמעות סימבולית לתפקידי מגדר מסורתיים כסמל של סדר חברתי תקין. נראה כי בתקופות של שינויים מואצים, אם בעקבות תיעוש ועיוור ואם בעקבות הגירה, מתעורר הצורך העז להיאחז מחדש בחלוקת התפקידים המגדרית והמינית המסורתית. צורך זה ניעור, מתברר, גם בקרב מי שקראו לשוויון מגדרי, דוגמת שלוחיה של החברה היישובית החדשה. זיהוי היציאה למרחב הציבורי כיציאה לתרבות רעה מעיד כי המיניות הנשית, בפרט זו הצעירה, מגלמת באופן המוחשי ביותר את הסכנות הטמונות בשינוי סדרי עולם.

118 לדיון נרחב בתפיסות אלה ראו תמי רוז, "ראויה המשפחה שיבונה מחדש": תפישות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט, בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה, רות הלפרין-קדרי (עורכים), חוק אחד ומשפט אחד לאיש ולאשה, אוניברסיטת בר-אילן 2010, עמ' 21-56.